Kenopanishat with Shankarabhashya and Notes

కేనోపనిషత్ శాఙ్కరభాష్య ఏవం టిప్పణీసహితా

Document Information

Text title : Kenopanishad (shAnkarabhAShya)

File name : kenopaniShadshAnkarabhAShya.itx

Category : upanishhat, shankarAchArya, bhAShya

Location : doc_upanishhat

Transliterated by : svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : svAminI tattvapriyAnanda

Acknowledge-Permission: svAminI tattvapriyAnanda

Latest update : August 28, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 28, 2025

sanskritdocuments.org

కేనోపనిషత్ శాఙ్కరభాష్య ఏవం టిప్పణీసహితా

వచనాత్ కేనోపనిషత్ - మన్త్రవివరణమ్

ప్రథమః ఖణ్డః / అధ్యాయః ౧. ।
౧. కేనేషితం పతతి
౨. శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం
౩. న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి
౪. యద్వాచానభ్యుదితం
౫. యన్మనసా న మనుతే
౬. యచ్చక్షుషా న పశ్యతి
౭. యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి
౮. యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి
ద్వితీయః ఖణ్డః / అధ్యాయః ౨. ।
౧. యది మన్యసే సువేదేతి
౨. నాహం మన్యే సువేదేతి
౩. యస్యామతం తస్య మతం
౪. ప్రతిబోధవిదితం మతం
౫. ఇహ చేదవేదీద్ అథ సత్యమస్తి
తృతీయ ఖణ్డః / అధ్యాయః ౩. ।
౧. బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే
౨. త ఐక్షన్త అస్మాకమేవాయం
౩. తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేద
౪. తదభ్యద్రవత్ తమభ్యవదత్
౫. తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమితి
౬. తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి
౭. అథ వాయుమబ్రువన్
౮. తదభ్యద్రవత్ తమభ్యవదత్
౯. తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమితి

౧౦. తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి
౧౧. అథ ఇన్ద్రమబ్రువన్
౧౨. స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ
చతుర్థః ఖణ్డః / అధ్యాయః ౪. ।
౧. సా బ్రహ్మేతి హోవాచ
౨. తస్మాద్ వా ఏతే దేవాః అతితరామివ
౩. తస్మాద్ వా ఇన్ద్రః అతితరామివ
౪. తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో
౫. అథాధ్యాత్మం యదేతద్ గచ్ఛతీవ చ మనః
౬. తద్ధ తద్వనం నామ
౭. ఉపనిషదం భో బ్రూహి
౮. తస్యై తపో దమః కర్మేతి
౯. యో వా ఏతామేవం వేదాపహృత్య

విచారభాష్యానుక్రమణికా

౧. ఉపోద్ఘాత-పద-భాష్యం జ్ఞానాధికారినిరూపణమ్, సంన్యాసకర్తవ్యతా, సముచ్చయవాదఖణ్డనం చ (౦౦౧-౦౦౨)
౨. ఉపోద్ఘాత-వాక్య-భాష్యం అజ్ఞస్య కర్మారమ్భత్వమ్, ఆత్మనః కర్మావిషయత్వం చ (౦౦౩-౦౦౪)
౩. బ్రహ్మణః అహేయత్వానుపాదేయత్వేన ఆత్మాభిన్నత్వప్రతిపాదనం (న తత్ర । కేన ౧.౩) (౦౦౯-౦౧౨)
౪. ప్రత్యయసాక్షితయా బ్రహ్మణోఽభేదప్రతిపాదనం (ప్రతిబోధవిదితమ్ । కేన ౨.౪) (౦౨౧-౦౨౩)
౫. ఈశ్వరసద్భావసిద్ధిః, కర్మణః ఫలదాతృత్వానుపపత్తిశ్చ (వాక్యభాష్య కేన ౩.౧ ఉపోద్ఘాత) (౦౨౫-౦౩౦)
౬. తపఃప్రభృతీనాం బ్రహ్మవిద్యాయాః అశేషత్వప్రతిపాదనం సహకారిసాధనసమ్బన్ధత్వనిరాకరణం చ । (కేన ౪.౭) (౦౩౭-౦౩౭)

కేనోపనిషత్ (౧)

శాన్తిపాఠః (ఆప్యాయన్తు)
ఓం ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని । వాక్ప్రాణశ్చక్షుఃశ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి ।

సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదమ్ । మాఽహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యామ్ । మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోత్ । అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు ।
తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు । తే మయి సన్తు ॥
ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః ॥

అధ్యాయ ౧

పదభాష్యం
ఉపక్రమణికా
"కేనేషితమ్" ఇత్యాద్యోపనిషత్ పర-బ్రహ్మ-విషయా వక్తవ్యా ఇతి నవమస్యాధ్యాయస్య ఆరమ్భః । ప్రాగేతస్మాత్ కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్త-కర్మాశ్రయ-భూతస్య చ ప్రాణస్య ఉపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గ-విషయాణి చ । అనన్తరం చ గాయత్ర-సామ-విషయం దర్శనం వంశాన్తం ఉక్తం కార్యమ్ । సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మ చ జ్ఞానం చ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోః సత్త్వ-శుద్ధ్యర్థం భవతి । సకామస్య తు జ్ఞాన-రహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తాని చ కర్మాణి దక్షిణ-మార్గ-ప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవన్తి । స్వాభావిక్యా త్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాది-స్థావరాన్తా అధో-గతిః స్యాత్ । "అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ న తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్ తృతీయం స్థానమ్" (ఛా. ౫.౧౦.౮) ఇతి శ్రుతేః । "ప్రజా హ తిస్రోఽత్యాయమీయుః" (ఐ.ఆ. ౨.౧.౧.౪) ఇతి చ మన్త్ర-వర్ణాత్ ।
జ్ఞానాధికారి-నిరూపణం
విశుద్ధ-సత్త్వస్య తు నిష్కామస్య ఏవ బాహ్యాదనిత్యాత్ సాధ్య-సాధన-సమ్బన్ధాద్ ఇహ కృతాత్ పూర్వకృతాద్వా సంస్కార-విశేషోద్భవాద్ విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మ-విషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే । తదేతద్వస్తు ప్రశ్న-ప్రతివచన-లక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే "కేనేషితమ్" ఇత్యాద్యా । కాఠకే చోక్తం "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షద్ ఆవృత్త-చక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్" (క. ౨.౧.౧) ఇత్యాది । "పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మ-చితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్" (ము. ౧.౨.౧౨) ఇత్యాద్యాథర్వణే చ ।
నివృత్తాజ్ఞానస్య కృత-కృత్యతా-ప్రదర్శనం
ఏవం హి విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మ-విషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మన్తుం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే, నాన్యథా । ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మ-బ్రహ్మ-విజ్ఞానాత్ సంసార-

బీజమజ్ఞానం కామ-కర్మ-ప్రవృత్తి-కారణమశేషతో నివర్తతే, "తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతః" (ఈ. ౭) ఇతి మన్త్ర-వర్ణాత్ । "తరతి శోకమాత్మవిత్" (ఛా. ౭.౧.3) ఇతి, "భిద్యతే హృదయ-గ్రన్థిః ఛిద్యన్తే సర్వ-సంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే" (ము. ౨.౨.౮) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యశ్చ ।

సముచ్చయవాదఖణ్డనం

ఆక్షేపః

కర్మ-సహితాదపి జ్ఞానాదేతత్ సిధ్యతీతి చేత్ ।

సమాధానం

న, వాజసనేయకే తస్యాన్య-కారణత్వ-వచనాత్ (౨) । "జాయా మే స్యాత్" (బృ. ౧.౪.౧౭) ఇతి ప్రస్తుత్య "పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో, నాన్యేన కర్మణా, కర్మణా పితృ-లోకో విద్యయా దేవ-లోకః" (బృ. ౧.౫.౧౬) ఇత్యాత్మనోఽన్యస్య లోక-త్రయస్య కారణత్వముక్తం వాజసనేయకే । తత్రైవ చ పారివ్రాజ్య-విధానే హేతురుక్తః "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోకః" (బృ. ౪.౪.౨౨) ఇతి । తత్రాయం హేత్వర్థః - ప్రజా-కర్మ-తత్సంయుక్త-విద్యాభిర్మనుష్య-పితృ-దేవ-లోక-త్రయ-సాధనైరనాత్మ-లోక-ప్రతిపత్తి-కారణైః కిం కరిష్యామః । న చాస్మాకం లోక-త్రయమనిత్యం సాధన-సాధ్యమిష్టమ్, యేషామస్మాకం స్వాభావికః అజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్మణా, నో కనీయాన్, నిత్యశ్చ లోక ఇష్టః । స చ నిత్యత్వాన్నావిద్యా-నివృత్తి-వ్యతిరేకేణ అన్య-సాధన-నిష్పాద్యః । తస్మాత్ ప్రత్యగాత్మ-బ్రహ్మ-విజ్ఞాన-పూర్వకః సర్వైషణా-సంన్యాసః ఏవ కర్తవ్య ఇతి ।

జ్ఞానకర్మవిరోధప్రదర్శనం

కర్మ-సహభావిత్వ-విరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మ-బ్రహ్మ-విజ్ఞానస్య । న హ్యుపాత్త-కారక-ఫల-భేద-విజ్ఞానేన కర్మణా ప్రత్యస్తమిత-సర్వ-భేద-దర్శనస్య ప్రత్యగాత్మ-బ్రహ్మ-విషయస్య సహభావిత్వం ఉపపద్యతే । వస్తు-ప్రాధాన్యే సతి (3) అపురుష-తన్త్రత్వాద్ బ్రహ్మ-విజ్ఞానస్య ।

ప్రశ్నప్రతివచనరూపకథనతాత్పర్యం

తస్మాద్ దృష్టాదృష్టేభ్యో బాహ్య-సాధన-సాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మ-విషయా బ్రహ్మ-జిజ్ఞాసేయం "కేనేషితమ్" ఇత్యాది-శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే । శిష్యాచార్య-ప్రశ్న-ప్రతివచన-రూపేణ కథనం తు సూక్ష్మ-వస్తు-విషయత్వాత్, సుఖ-ప్రతిపత్తి-కారణం భవతి । కేవల-తర్కాగమ్యత్వం చ దర్శితం భవతి । "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా" (క ౧.౨.౯) ఇతి శ్రుతేశ్చ । "ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద" (ఛా. ౬.౧౪.౨) , "ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్" (ఛా. ౪.౯.3) ఇతి । "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన" (గీ. ౪.3౪)

ఇత్యాది-శ్రుతి-స్మృతి-నియమాచ్చ కశ్చిద్ గురుం బ్రహ్మ-నిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మ-విషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్ అభయం నిత్యం శివమచలం ఇచ్ఛన్ పప్రచ్ఛ ఇతి కల్ప్యతే ॥

వాక్యభాష్యం

ఉపక్రమణికా

సమాప్తం కర్మాత్మ-భూత-ప్రాణ-విషయం విజ్ఞానం కర్మ చానేకప్రకారమ్, యయోర్వికల్ప-సముచ్చయానుష్ఠానాద్ దక్షిణోత్తరాభ్యాం సృతిభ్యామావృత్త్యనావృత్తీ భవతః । అత ఊర్ధ్వం ఫల-నిరపేక్ష-జ్ఞాన-కర్మ-సముచ్చయానుష్ఠానాత్ కృతాత్మ-సంస్కారస్య ఉచ్ఛిన్నాత్మ-జ్ఞాన-ప్రతిబన్ధకస్య ద్వైత-విషయ-దోష-దర్శినో నిర్జ్ఞాతాశేష-బాహ్య-విషయత్వాత్ సంసార-బీజమజ్ఞానం ఉచ్చిచ్ఛిత్సతః (४) ప్రత్యగాత్మ-విషయ-జిజ్ఞాసోః "కేనేషితమ్" ఇత్యాత్మ-స్వరూప-తత్త్వ-విజ్ఞానాయ అయమధ్యాయః ఆరభ్యతే । తేన చ మృత్యు-పదమజ్ఞానమ్ (౫) ఉచ్ఛేత్తవ్యం, తత్తన్త్రో హి సంసారో యతః । అనధిగతత్వాద్ ఆత్మనో యుక్తా తదధిగమాయ తద్విషయా జిజ్ఞాసా ।

జ్ఞానకర్మవిరోధః

కర్మ-విషయే చానుక్తిః (౬) , తద్విరోధిత్వాత్ । అస్య విజిజ్ఞాసితవ్యస్య ఆత్మ-తత్త్వస్య కర్మ-విషయేఽవచనమ్ । కస్మాదితి చేద్ ఆత్మనో హి యథావద్విజ్ఞానం కర్మణా విరుధ్యతే । నిరతిశయ-బ్రహ్మ-స్వరూపో హ్యాత్మా విజిజ్ఞాపయిషితః "తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి, నేదం యదిదముపాసతే" (కే. ౧.४) ఇత్యాది-శ్రుతేః । న హి స్వారాజ్యేఽభిషిక్తో బ్రహ్మత్వం గమితః కఞ్చన నమితుమిచ్ఛతి । అతో బ్రహ్మాస్మీతి సమ్బుద్ధో న కర్మ కారయితుం శక్యతే । న హ్యాత్మానం అవాప్తార్థం బ్రహ్మ మన్యమానః ప్రవృత్తిం ప్రయోజనవతీం పశ్యతి । న చ నిష్ప్రయోజనా ప్రవృత్తిః । అతో విరుధ్యత ఏవ కర్మణా జ్ఞానమ్ । అతః కర్మ-విషయే అనుక్తిః, విజ్ఞాన-విశేష-విషయా ఏవ జిజ్ఞాసా ।

అజ్ఞస్య నిష్కామస్య కర్మారమ్భః, ప్రాప్తజ్ఞానస్య న

ఆక్షేపః

కర్మానారమ్భ ఇతి చేత్। (౭)

సమాధానం

న । నిష్కామస్య సంస్కారార్థత్వాత్ ।

ఆక్షేపస్య వివరణం

యది హ్యాత్మ-విజ్ఞానేన ఆత్మవిద్యా-విషయత్వాత్ పరితిత్యాజయిషితం (౮) కర్మ, తతః "ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్" (మ.భా.వన. ౨.४౯) ఇత్యనారమ్భ ఏవ

కర్మణః శ్రేయాన్ । అల్ప-ఫలత్వాద్ ఆయాస-బహులత్వాత్ తత్త్వ-జ్ఞానాదేవ చ శ్రేయః-ప్రాప్తేః ఇతి చేత్ ।

సమాధానస్య వివరణం

సత్యమ్, ఏతదవిద్యా-విషయం కర్మ అల్ప-ఫలత్వాది-దోషవద్ బన్ధ-రూపం చ సకామస్య, “కామాన్ యః కామయతే (౯) “ (ము. ౩.౨.౨) , “ఇతి ను కామయమానః (సంసరతి) ” (బృ. ౪.౪.౬) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యః । న నిష్కామస్య । తస్య తు సంస్కారార్థాన్యేవ కర్మాణి భవన్తి తన్నిర్వర్త్తకాశ్రయ-ప్రాణ-విజ్ఞాన-సహితాని (౧౦) । “దేవయాజీ (౧౧) శ్రేయాన్ ఆత్మయాజీ వా” ఇత్యుపక్రమ్య ఆత్మయాజీ తు కరోతి “ఇదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియతే” ఇతి సంస్కారార్థమేవ కర్మాణీతి వాజసనేయకే । “మహాయజ్ఞైశ్చ యజ్ఞైశ్చ బ్రాహ్మీయం క్రియతే తనుః” (మను. ౨.౨౮) , “యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్” (గీ. ౧౮.౫) ఇత్యాది-స్మృతేశ్చ । ప్రాణాది-విజ్ఞానం చ కేవలం, కర్మ సముచ్చితం వా, సకామస్య ప్రాణాత్మ-ప్రాప్త్యర్థమేవ భవతి । నిష్కామస్య త్వాత్మ-జ్ఞాన-ప్రతిబన్ధ-నిర్మార్ష్ట్యై భవతి, ఆదర్శ-నిర్మార్జనవత్ । ఉత్పన్నాత్మ-విద్యస్య త్వనారమ్భో నిరర్థకత్వాత్ । “కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే । తస్మాత్ కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పార-దర్శినః” (మ.భా.శాం. ౨౪౨.౭) ఇతి । “క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్ సంన్యాసశ్చ తయోః సన్న్యాస ఏవాత్యరేచయత్” ఇతి, “త్యాగేనైకే” (కై. ౧.౩) , “నాన్యః పన్థా విద్యతే” (శ్వే. ౩.౮) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యశ్చ । న్యాయాచ్చ, ఉపాయ-భూతాని హి కర్మాణి సంస్కార-ద్వారేణ జ్ఞానస్య । జ్ఞానేన త్వమృతత్వ-ప్రాప్తిః । “విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్” (కే. ౨.౪) ఇత్యాది-శ్రుతి-స్మృతిభ్యశ్చ । న హి నద్యాః పారగో నావం న ముఞ్చతి యథేష్ట-దేశ-గమనం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యే సతి ।

ఆత్మనః కర్మావిషయత్వం

న హి స్వభావ-సిద్ధం వస్తు సిషాధయిషతి సాధనైః । స్వభావ-సిద్ధశ్చాత్మా । తథా న ఆపిపయిషితః । ఆత్మత్వే సతి నిత్యాప్తత్వాత్ । నాపి విచికారయిషితః । ఆత్మత్వే సతి నిత్యత్వాద్ అవికారిత్వాదవిషయత్వాదమూర్త్తత్వాచ్చ । శ్రుతేశ్చ “న వర్ధతే కర్మణా” (బృ. ౪.౪.౨౩) ఇత్యాది । స్మృతేశ్చ “అవికార్యోఽయముచ్యతే” (గీ. ౨.౨౫) ఇతి । న చ సఞ్చికీర్షితః “శుద్ధమపాప-విద్ధమ్” (ఈ. ౮) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యశ్చ । అనన్యత్వాచ్చ । అన్యేనాన్యత్సంస్క్రియతే। (౧౨) న చాత్మనోఽన్య-భూతా క్రియా అస్తి న చ స్వేనైవాత్మనా స్వమాత్మానం సఞ్చికీర్షేత్ । న చ వస్త్వన్తరాధానం నిత్యమ్ । ప్రాప్తిర్వా వస్త్వన్తరస్య నిత్యా । నిత్యత్వం చేష్టం మోక్షస్య । అత ఉత్పన్న-విద్యస్య కర్మారమ్భోఽనుపపన్నః । అతో వ్యావృత్త-బాహ్య-బుద్ధేః ఆత్మ-విజ్ఞానాయ “కేనేషితమ్” ఇత్యాద్యారమ్భః ॥

మన్త్ర ౧
కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః । కేన ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః ।
కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి । చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి ॥ ౧.౧॥

పదభాష్యం
కేన ఇషితం కేన కర్త్రా ఇషితం = ఇష్టం = అభిప్రేతం సద్ మనః పతతి (౧౩) గచ్ఛతి స్వవిషయం ప్రతీతి సమ్బధ్యతే । "ఇషేః" ఆభీక్ష్ణ్యార్థస్య (౧౪), గత్యర్థస్య చ, ఇహాసమ్భవాద్ ఇచ్ఛార్థస్యైవ ఏతద్రూపమితి గమ్యతే । ఇషితమితి ఇట్-ప్రయోగస్తు చ్ఛాన్దసః । తస్యైవ ప్ర-పూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితం ఇత్యేతత్ ।
ఇషిత-ప్రేషిత-శబ్ద-ద్వయార్థవిచారః
తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృ-ప్రేషణ-విశేష-విషయాకాఙ్క్షా స్యాత్ - కేన ప్రేషయితృ-విశేషేణ కీదృశం వా ప్రేషణమితి । ఇషితమితి తు విశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే । కస్యేచ్ఛా-మాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థ-విశేష-నిర్ధారణాత్ ।
ఆక్షేపః
యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతః స్యాత్ "కేనేషితమ్" ఇత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ "ప్రేషితమ్" ఇతి న వక్తవ్యమ్ । అపి చ శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితి ఇచ్ఛయా, కర్మణా, వాచా వా, కేన ప్రేషితమిత్యర్థ-విశేషోఽవగన్తుం యుక్తః ।
సమాధానం
న, ప్రశ్న-సామర్థ్యాత్ । దేహాది-సఙ్ఘాతాదనిత్యాత్ కర్మ-కార్యాద్ విరక్తః, అతోఽన్యత్ కూటస్థం నిత్యం వస్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే । ఇతరథా ఇచ్ఛా-వాక్కర్మభిర్దేహాది-సఙ్ఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థకః ఏవ స్యాత్ ।
ఆక్షేపః
ఏవమపి ప్రేషిత-శబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ ।
సమాధానం
న, సంశయవతోఽయం ప్రశ్నః ఇతి ప్రేషిత-శబ్దస్యార్థ-విశేష ఉపపద్యతే । కిం యథా-ప్రసిద్ధమేవ కార్య-కరణ-సఙ్ఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం, కిం వా సఙ్ఘాత-వ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్య ఇచ్ఛా-మాత్రేణైవ మన-ఆది-ప్రేషయితృత్వం ఇత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం "కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః" ఇతి విశేషణ-ద్వయముపపద్యతే ।
మనఃప్రభృతీనాం పారతన్త్ర్యప్రదర్శనం
ఆక్షేపః

నను స్వతన్త్రం మనః స్వ-విషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధమ్ । తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యతే ఇతి ।

సమాధానం

ఉచ్యతే - యది స్వతన్త్రం మనః ప్రవృత్తి-నివృత్తి-విషయే స్యాత్, తర్హి సర్వస్య అనిష్ట-చిన్తనం న స్యాత్ । అనర్థం చ జానన్ సఙ్కల్పయతి । అత్యుగ్రదుఃఖే (౧౫) చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః । తస్మాద్యుక్త ఏవ "కేనేషితమ్" ఇత్యాది-ప్రశ్నః ।

కేన ప్రాణః యుక్తః నియుక్తః ప్రేరితః సన్ ప్రైతి గచ్ఛతి స్వ-వ్యాపారం ప్రతి । ప్రథమః ఇతి ప్రాణ-విశేషణం స్యాత్, తత్పూర్వకత్వాత్ సర్వేన్ద్రియ-ప్రవృత్తీనామ్ । కేన ఇషితాం వాచం ఇమాం శబ్ద-లక్షణాం వదన్తి లౌకికాః । తథా చక్షుః శ్రోత్రం చ స్వే స్వే విషయే క ఉ దేవః ద్యోతనవాన్ యునక్తి నియుఙ్క్తే, ప్రేరయతి ॥ ౧.౧॥

వాక్యభాష్యం

ప్రవృత్తి-లిఙ్గాద్ విశేషార్థః ప్రశ్న ఉపపన్నః । రథాదీనాం (౧౬) హి చేతనావదధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిర్దృష్టా । న అనధిష్ఠితానామ్ । మన-ఆదీనాం చ అచేతనానాం ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే । తద్ధి లిఙ్గం చేతనావతః అధిష్ఠాతురస్తిత్వే । కరణాని హి మన-ఆదీని నియమేన ప్రవర్తన్తే । తన్నాసతి చేతనావతి అధిష్ఠాతరి ఉపపద్యతే । తద్విశేషస్య చ అనధిగమాత్ చేతనావత్సామాన్యే చాధిగతే విశేషార్థః ప్రశ్న ఉపపద్యతే ।

కేనేషితం కేనేష్టం కస్యేచ్ఛా-మాత్రేణ మనః పతతి గచ్ఛతి, స్వ-విషయే నియమేన వ్యాప్రియత ఇత్యర్థః । మనుతేఽనేనేతి విజ్ఞాన-నిమిత్తమన్తఃకరణం మనః । ప్రేషితం ఇవ ఇత్యుపమార్థః । న తు ఇషిత-ప్రేషిత-శబ్దయోరర్థావిహ సమ్భవతః । న హి శిష్యాన్ ఇవ మన-ఆదీని విషయేభ్యః ప్రేషయత్యాత్మా । వివిక్త-నిత్య-చిత్-స్వరూపతయా తు నిమిత్త-మాత్రం ప్రవృత్తౌ, నిత్య-చికిత్సాధిష్ఠాతృవత్ (౧౭) । ప్రాణః ఇతి నాసికా-భవః, ప్రకరణాత్ (౧౮) । ప్రథమత్వం ప్రచలన-క్రియాయాః ప్రాణ-నిమిత్తత్వాత్ । స్వతో విషయావభాస-మాత్రం కరణానాం ప్రవృత్తిః । చలి-క్రియా తు ప్రాణస్యైవ మన-ఆదిషు । తస్మాత్ ప్రాథమ్యం ప్రాణస్య । ప్రైతి గచ్ఛతి । యుక్తః ప్రయుక్త ఇత్యేతత్ । వాచః వదనం కిం-నిమిత్తమ్ । ప్రాణినాం చక్షుఃశ్రోత్రయోశ్చ కో దేవః ప్రయోక్తా । కరణానామధిష్ఠాతా చేతనవాన్ యః స కిం-విశేషణః ఇత్యర్థః ॥ (౧.౧)

మన్త్ర ౨

పదభాష్యం

ఏవం పృష్టవతే యోగ్యాయాహ గురుః । శృణు యత్ త్వం పృచ్ఛసి, మన-ఆది-కరణ-జాతస్య కో దేవః స్వ-విషయం ప్రతి ప్రేరయితా, కథం వా ప్రేరయతి ఇతి -

శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో యత్ । వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణః ।

చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్య ధీరాః । ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి ॥ ౧.౨॥

పదభాష్యం
శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం (౧౯) శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రమ్ । శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతి కరణమ్ । శబ్దాభివ్యఞ్జకం శ్రోత్రం ఇన్ద్రియమ్ । తస్య శ్రోత్రం సః యస్త్వయా పృష్టః "చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి" ఇతి ।
ప్రతివచనస్య అనురూపత్వప్రదర్శనం
ఆక్షేపః
అసావేవం-విశిష్టః శ్రోత్రాదీని నియుఙ్క్తే ఇతి వక్తవ్యే, నన్వేతదననురూపం ప్రతివచనం "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇతి ।
సమాధానం
నైష దోషః । తస్యాన్యథా విశేషానవగమాత్ । యది హి శ్రోత్రాది-వ్యాపార-వ్యతిరిక్తేన స్వ-వ్యాపారేణ విశిష్టః శ్రోత్రాది-నియోక్తా అవగమ్యేత దాత్రాది-ప్రయోక్తృవత్, తదా ఇదమననురూపం ప్రతివచనం స్యాత్ । న త్విహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా స్వవ్యాపార-విశిష్టో లవిత్రాదివద్ అధిగమ్యతే । శ్రోత్రాదీనామేవ తు సంహతానాం వ్యాపారేణ, ఆలోచన-సఙ్కల్పాధ్యవసాయ-లక్షణేన, ఫలావసాన-లిఙ్గేన అవగమ్యతే - అస్తి హి శ్రోత్రాదిభిరసంహతః యత్ప్రయోజన-ప్రయుక్తః శ్రోత్రాది-కలాపో గృహాదివద్ ఇతి । సంహతానాం పరార్థత్వాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా । తస్మాద్ అనురూపమేవేదం ప్రతివచనం "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాది ।
శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి శ్రోత్రాదీనాం ప్రకాశకత్వం
ఆక్షేపః
కః పునరత్ర పదార్థః "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాదేః? న హి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రాన్తరేణార్థః (౨౦), యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరేణ ।
సమాధానం
నైష దోషః । అయమత్ర పదార్థః - శ్రోత్రం తావత్ స్వ-విషయ-వ్యఞ్జన-సమర్థం దృష్టమ్ । తచ్చ స్వ-విషయ-వ్యఞ్జన-సామర్థ్యం శ్రోత్రస్య చైతన్యే హ్యాత్మ-జ్యోతిషి నిత్యేఽసంహతే సర్వాన్తరే సతి భవతి, న అసతి ఇతి । అతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే । తథా చ శ్రుత్యన్తరాణి - "ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే" (బృ. ౪.౩.౬) , "తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి" (క. ౨.౨.౧౫, ము. ౨.౨.౧౦, శ్వే. ౬.౧౪) , "యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః" (తై.బ్రా. ౩.౧౨.౯.౭) ఇత్యాదీని । "యదాదిత్య-గతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్" (గీ. ౧౫.౧౨) , "క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత" (గీ. ౧౩.౩౩) ఇతి చ గీతాసు । కాఠకే చ "నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామ్" (క. ౨.౨.౧౩) ఇతి । శ్రోత్రాద్యేవ

సర్వస్యాత్మ-భూతం చేతనమితి ప్రసిద్ధమ్ । తదిహ నివర్త్యతే । అస్తి కిమపి విద్వద్-బుద్ధి-గమ్యం సర్వాన్తరతమం కూటస్థం అజమజరమమృతమభయం శ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాది తత్సామర్థ్య-నిమిత్తమ్ (౨౧) ఇతి ప్రతివచనం శబ్దార్థశ్చ ఉపపద్యతే ఏవ ।

తథా మనసః అన్తఃకరణస్య మనః। (౨౨) న హి అన్తఃకరణమన్తరేణ చైతన్య-జ్యోతిషా దీపితం స్వ-విషయ-సఙ్కల్పాధ్యవసాయాది-సమర్థం స్యాత్ । తస్మాద్ మనసోఽపి మన ఇతి । ఇహ బుద్ధి-మనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశో మనస ఇతి । యద్ వాచో హ వాచమ్ । యచ్ఛబ్దో యస్మాదర్థే శ్రోత్రాదిభిః సర్వైః సమ్బధ్యతే । యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రం, యస్మాన్మనసో మన ఇత్యేవమ్ ।

వాచో హ వాగితి విభక్తినిర్ణయః

“వాచో హ వాచమ్” ఇతి ద్వితీయా ప్రథమాత్వేన విపరిణమ్యతే, “ప్రాణస్య ప్రాణః” ఇతి దర్శనాత్ । “వాచో హ వాచమ్” ఇత్యేతదనురోధేన “ప్రాణస్య ప్రాణమ్” ఇతి కస్మాద్ ద్వితీయైవ న క్రియతే? న, బహూనాం అనురోధస్య యుక్తత్వాత్ । “వాచమ్” ఇత్యస్య “వాగ్” ఇత్యేతావద్వక్తవ్యం, “సః ఉ ప్రాణస్య ప్రాణః” ఇతి శబ్ద-ద్వయానురోధేన (౨౩) । ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతః స్యాత్ । పృష్టం చ వస్తు ప్రథమయైవ నిర్దేష్టుం యుక్తమ్ ।

స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య ప్రాణాఖ్య-వృత్తి-విశేషస్య ప్రాణః తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణన-సామర్థ్యమ్ । న హి ఆత్మనా అనధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే । “కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాద్యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్” (తై.ఆ. ౨.౭.౧) , “ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి” (క. ౨.౨.౩) , ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యః । ఇహాపి చ వక్ష్యతే “యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి” (కే. ౧.౮) ఇతి ।

ఆక్షేపః

శ్రోత్రాదీన్ద్రియ-ప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ గ్రహణం యుక్తం, న తు ప్రాణస్య (౨౪) ।

సమాధానం

సత్యమేవమ్, ప్రాణ-గ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణస్య (౨౫ ।) గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః । సర్వస్యైవ (౨౬) కరణ-కలాపస్య యదర్థ-ప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః తద్ బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః । తథా చక్షుషశ్చక్షుః । రూప-ప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూప-గ్రహణ-సామర్థ్యం తదాత్మ-చైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ । అతః చక్షుషశ్చక్షుః ।

జ్ఞాత్వా-పద-అధ్యాహార-నిరూపణం

ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాది-లక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ “జ్ఞాత్వా” ఇత్యధ్యాహ్రియతే । “అమృతాః భవన్తి” ఇతి ఫల-శ్రుతేశ్చ । జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే । “జ్ఞాత్వాఽతిముచ్య (౨౭) “ఇతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాది-కరణ-కలాపం ఉజ్ఝిత్వా

। శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మ-భావం కృత్వా తదుపాధిః సన్ తదాత్మనా జాయతే, మ్రియతే, సంసరతి చ । అతః "శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాది-లక్షణం బ్రహ్మ ఆత్మా" ఇతి విదిత్వా అతిముచ్య శ్రోత్రాద్యాత్మ-భావం పరిత్యజ్య ।
యే శ్రోత్రాద్యాత్మ-భావం పరిత్యజన్తి తే ధీరాః ధీమన్తః । న హి విశిష్ట-ధీమత్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మ-భావః శక్యః పరిత్యక్తుమ్ । ప్రేత్య వ్యావృత్య అస్మాద్ లోకాత్ పుత్ర-మిత్ర-కలత్ర-బన్ధుషు మమాహమ్భావ-సంవ్యవహార-లక్షణాత్ । త్యక్త-సర్వైషణా భూత్వా ఇత్యర్థః । అమృతాః అమరణ-ధర్మాణో భవన్తి । "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః" (కై. ౧.౨) , "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్త-చక్షురమృతత్త్వమిచ్ఛన్" (క. ౨.౧.౧) , "యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః... అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" (క. ౨.౩.౧౪) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యః ।
అథవా అతిముచ్య ఇత్యనేనైవ ఏషణా-త్యాగస్య సిద్ధత్వాత్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య అస్మాచ్ఛరీరాదపేత్య, మృత్వేత్యర్థః ॥ ౧.౨॥

వాక్యభాష్యం
"శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాది ప్రతివచనం నిర్విశేషస్య నిమిత్తత్వార్థమ్ (౨౮) । (౨౯) విక్రియాది-విశేష-రహితస్యాత్మనో మన-ఆది-ప్రవృత్తౌ నిమిత్తత్వం ఇత్యేతత్ "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాది-ప్రతివచనార్థః, అనుగమాత్ । తదనుగతాని హ్యత్రాస్మిన్నర్థేఽక్షరాణి । కథమ్? శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రమ్ । తస్య శబ్దావభాసకత్వం శ్రోత్రత్వమ్ (౩౦) । శబ్దోపలబ్ధృ-రూపతయా అవభాసకత్వం న స్వతః శ్రోత్రస్య, అచిద్రూపత్వాత్ । ఆత్మనశ్చ చిద్రూపత్వాత్, యచ్ఛ్రోత్రస్య ఉపలబ్ధృత్వేన అవభాసకత్వం తదాత్మ-నిమిత్తత్వాత్ "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యుచ్యతే । యథా క్షత్రస్య క్షత్రమ్ (౩౧) । యథా వా ఉదకస్యౌష్ణ్యమగ్ని-నిమిత్తమితి దగ్ధురప్యుదకస్య దగ్ధా అగ్నిరుచ్యతే । ఉదకమపి హ్యగ్ని-సంయోగాదగ్నిరుచ్యతే తద్వత్ । అనిత్యం (౩౨) యత్సంయోగాదుపలబ్ధృత్వం తత్కారణం శ్రోత్రాది । ఉదకస్య ఇవ దగ్ధృత్వమనిత్యం హి తత్ర తత్ । యత్ర తు నిత్యముపలబ్ధృత్వమ్, అగ్నౌ ఇవ ఔష్ణ్యం, స నిత్యోపలబ్ధి-స్వరూపత్వాద్ దగ్ధా ఇవ ఉపలబ్ధోచ్యతే । శ్రోత్రాదిషు శ్రోతృత్వాద్యుపలబ్ధిః అనిత్యా, నిత్యా చాత్మని । అతః "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాద్యక్షరణాం అర్థానుగమాత్ ఉపపద్యతే నిర్విశేషస్య ఉపలబ్ధి-స్వరూపస్యాత్మనో మన-ఆది-ప్రవృత్తి-నిమిత్తత్వమితి । మన-ఆదిష్వేవం యథోక్తమ్ ।
"వాచో హ వాచం" "ప్రాణస్య ప్రాణః" ఇతి విభక్తి-ద్వయం (౩౩) సర్వత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్ । కథమ్? పృష్టత్వాత్ స్వరూప-నిర్దేశః, ప్రథమయైవ చ నిర్దేశః । తస్య చ జ్ఞేయత్వాత్

కర్మత్వమితి ద్వితీయా । అతో "వాచో హ వాచం" "ప్రాణస్య ప్రాణః" ఇత్యస్మాత్ సర్వత్రైవ విభక్తి-ద్వయమ్ ।
యదేతచ్ఛ్రోత్రాద్యుపలబ్ధి-నిమిత్తం (౩౪) "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాది-లక్షణం నిత్యోపలబ్ధి-స్వరూపం నిర్విశేషమాత్మ-తత్త్వం తద్ బుద్ధ్వా అతిముచ్య అనవబోధ-నిమిత్తాధ్యారోపితాద్ (౩౫) బుద్ధ్యాది-లక్షణాత్ సంసారాద్ మోక్షణం కృత్వా ధీరాః ధీమన్తః ప్రేత్య అస్మాల్లోకాత్ శరీరాత్ ప్రేత్య వియుజ్య అన్యస్మిన్ అప్రతిసన్ధీయమానే (౩౬) నిర్నిమిత్తత్వాద్ అమృతాః భవన్తి । సతి హ్యజ్ఞానే కర్మాణి శరీరాన్తరం ప్రతిసన్దధతే । ఆత్మావబోధే తు సర్వ-కర్మారమ్భ-నిమిత్తాజ్ఞాన-విపరీత-విద్యాగ్ని-విప్లుష్టత్వాత్ (౩౭) కర్మణామితి (౩౮) అనారమ్భేఽమృతా ఏవ భవన్తి । శరీరాది-సన్తానావిచ్ఛేద-ప్రతిసన్ధానాద్యపేక్షయా (౩౯) అధ్యారోపిత-మృత్యు-వియోగాత్ పూర్వమప్యమృతాః సన్తో నిత్యాత్మ-స్వరూపత్వాత్, (౪౦) "అమృతా భవన్తి" ఇత్యుపచర్యతే ॥ ౨॥

మన్త్ర 3
యస్మాత్ శ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మ-భూతం బ్రహ్మ అతః -
న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి । న వాగ్గచ్ఛతి ।
నో మనో న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్ ।
అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి
ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం యేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే ॥ ౧.3॥

పదభాష్యం
న తత్ర తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి । స్వాత్మని గమనాసమ్భవాత్ । తథా న వాగ్గచ్ఛతి । వాచా (౪౧) హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా, తదాఽభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతి ఇత్యుచ్యతే । తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్య ఆత్మా బ్రహ్మ । అతో న వాగ్గచ్ఛతి । యథా అగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్ న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి వా, తద్వత్ । నో మనః మనశ్చాన్యస్య సఙ్కల్పయితృ, అధ్యవసాయితృ చ సద్, నాత్మానం సఙ్కల్పయతి, అధ్యవస్యతి చ, తస్యాపి బ్రహ్మ ఆత్మేతి । ఇన్ద్రియ-మనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానమ్ । తదగోచరత్వాద్ న విద్మః తద్బ్రహ్మ ఈదృశమితి । అతో న విజానీమః యథా యేన ప్రకారేణ ఏతద్ బ్రహ్మ అనుశిష్యాద్ ఉపదిశేత్ శిష్యాయేత్యభిప్రాయః । యద్ధి కరణ-గోచరం తదన్యస్మై ఉపదేష్టుం శక్యం జాతి-గుణ-క్రియా-విశేషణైః । న తజ్జాత్యాది విశేషణవద్ బ్రహ్మ । తస్మాద్ విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి, ఉపదేశే తదర్థ-గ్రహణే చ యత్నాతిశయ-కర్తవ్యతాం దర్శయతి - న విద్మ ఇత్యాది ।
ఆగమవాక్యస్య అవతరణికా

అత్యన్తమేవ ఉపదేశ-ప్రకార-ప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయముచ్యతే । సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైః న పరః ప్రత్యాయయితుం శక్యః, ఆగమేన తు శక్యత ఏవ ప్రత్యాయయితుమితి । తదుపదేశార్థమాగమమాహ “అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి” ఇతి ।

వ్యాకృతావ్యాకృతాభ్యామన్యద్ బ్రహ్మ

అన్యదేవ పృథగేవ తద్ యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయశ్చ తేషాం, తద్ విదితాద్ అన్యదేవ హి । విదితం నామ యద్విది-క్రియయా అతిశయేనాప్తం తద్విది-క్రియా-కర్మ-భూతమ్ । క్వచిత్ కిఞ్చిత్ కస్యచిత్ విదితం స్యాదితి సర్వమేవ వ్యాకృతం విదితమేవ । తస్మాదన్యదేవ ఇత్యర్థః । అవిదితమజ్ఞాతం తర్హి ఇతి ప్రాప్తే ఆహ - అథో అపి అవిదితాద్ విదిత-విపరీతాదవ్యాకృతావిద్యా-లక్షణాద్ వ్యాకృత-బీజాత్, అధి ఇతి ఉపర్యర్థే, లక్షణయా అన్యదిత్యర్థః । యద్ధి యస్మాదధి ఉపరి భవతి, తత్ తస్మాద్ అన్యదితి ప్రసిద్ధమ్ ।

హేయోపాదేయవ్యతిరిక్తత్వప్రతిపాదనద్వారా బ్రహ్మణః ఆత్మాభిన్నత్వ-ప్రతిపాదనం

యద్విదితం తదల్పం, మర్త్యం, దుఃఖాత్మకం చ (ఛా. ౭.౨౪.౧) ఇతి హేయమ్ । (౪౨) తస్మాద్ విదితాదన్యద్ బ్రహ్మ ఇత్యుక్తే (౪౩) త్వహేయత్వముక్తమ్ । తథా అవిదితాదధి ఇత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తం స్యాత్। (౪౪) కార్యార్థం హి కారణమన్యదన్యేన ఉపాదీయతే । అతశ్చ (౪౫) న వేదితుః అన్యస్మై ప్రయోజనాయ అన్యదుపాదేయం భవతీతి । ఏవం విదితావిదితాభ్యామన్యదితి హేయోపాదేయ-ప్రతిషేధేన స్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్ బ్రహ్మ-విషయా జిజ్ఞాసా శిష్యస్య నివర్తితా (౪౬) స్యాత్ । న హి అన్యస్య స్వాత్మనో విదితావిదితాభ్యామన్యత్వం వస్తునః సమ్భవతి ఇత్యాత్మా బ్రహ్మ ఇత్యేష వాక్యార్థః । “అయమాత్మా బ్రహ్మ” (మా. ౨) , “య ఆత్మా అపహతపాప్మా” (ఛా. ౮.౭.౧) , “యత్సాక్షాదపరోక్షాద్ బ్రహ్మ” (బృ. 3.౪.౧) , “య ఆత్మా సర్వాన్తరః” (బృ. 3.౪.౧) ఇత్యాది-శ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి ।

ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మైక్యోపదేశఃసమ్ప్రదాయాగతః

ఏవం సర్వాత్మనః సర్వ-విశేష-రహితస్య చిన్మాత్ర-జ్యోతిషో బ్రహ్మత్వ-ప్రతిపాదకస్య వాక్యార్థస్య ఆచార్యోపదేశ-పరమ్పరయా ప్రాప్తత్వమాహ - ఇతి శుశ్రుమేత్యాది । బ్రహ్మ చ ఏవం ఆచార్యోపదేశ-పరమ్పరయా ఏవాధిగన్తవ్యం న తర్కతః, ప్రవచన-మేధా-బహుశ్రుత-తపో-యజ్ఞాదిభ్యశ్చ, ఇతి ఏవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం పూర్వేషాం ఆచార్యాణాం వచనమ్ । యే ఆచార్యాః నః అస్మభ్యం బ్రహ్మ వ్యాచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తో విస్పష్టం కథితవన్తః, తేషామిత్యర్థః ॥ ౧.3॥

వాక్యభాష్యం

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి ఇతి ఉక్తేఽపి పర్యనుయోగే హేతురప్రతిపత్తేః (౪౭) । “శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్” ఇత్యేవమాదినా ఉక్తేఽప్యాత్మ-తత్త్వేఽప్రతిపన్నత్వాత్ సూక్ష్మత్వ-హేతోః వస్తునః పునః పునః పర్యనుయుయుక్షా (౪౮) -కారణం (దుర్విజ్ఞేయత్వమ్) ఆహ (౪౯) - న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి ఇతి । తత్ర శ్రోత్రాద్యాత్మ-భూతే చక్షురాదీని - వాక్చక్షుషోః సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థత్వాద్ - న విజ్ఞానముత్పాదయన్తి । సుఖాదివత్ తర్హి గృహ్యేత అన్తః-కరణేనాత ఆహ - నో మనః । న సుఖాదివద్ మనసో విషయస్తత్ । ఇన్ద్రియావిషయత్వాత్ (౫౦) ।

న విద్మో న విజానీమః అన్తఃకరణేన యథా ఏతద్ బ్రహ్మ మన-ఆది-కరణ-జాతం అనుశిష్యాద్ అనుశాసనం కుర్యాత్, ప్రవృత్తి-నిమిత్తం భవేత్ తథా, అవిషయత్వాన్న విద్మో న విజానీమః । అథవా శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాది-లక్షణం బ్రహ్మ విశేషేణ దర్శయ ఇత్యుక్తః ఆచార్య ఆహ - న శక్యతే దర్శయితుమ్ । కస్మాత్? న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి ఇత్యాది పూర్వవత్సర్వమ్ । అత్ర తు విశేషో యథైతదనుశిష్యాదితి । యథైతద్ అనుశిష్యాత్ ప్రతిపాదయేత్ అన్యోఽపి శిష్యాన్ ఇతోఽన్యేన విధినేత్యభిప్రాయః ।

సర్వథాపి బ్రహ్మ బోధయ ఇత్యుక్త ఆచార్య ఆహ - అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి ఇత్యాగమం, విదితావిదితాభ్యామన్యత్వమ్ । యో హి జ్ఞాతా స ఏవ సః (౫౧) , సర్వాత్మకత్వాత్ (౫౨) । అతః సర్వాత్మనో జ్ఞాతుర్జ్ఞాత్రన్తరాభావాద్ విదితాదన్యత్వమ్ । “స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా” (శ్వే. ౩.౧౯) ఇతి చ మన్త్ర-వర్ణాత్ । “విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్” (బృ. ౨.౪.౧౪) ఇతి చ వాజసనేయకే । అపి చ వ్యక్తమేవ (౫౩) విదితం, తస్మాదన్యద్ ఇత్యభిప్రాయః । యద్విదితం వ్యక్తం తదన్య-విషయత్వాదల్పం సవిరోధం, తతోఽనిత్యమ్, అత ఏవానేకత్వాదశుద్ధమ్, అత ఏవ తద్విలక్షణం (౫౪) బ్రహ్మ ఇతి సిద్ధమ్ ।

ఆక్షేపః

అస్తు తర్హ్యవిదితమ్ ।

సఙ్క్షిప్త-సమాధానం

న, విజ్ఞానానపేక్షత్వాత్ ।

సమాధానస్య వివరణం

యద్ధ్యవిదితం తద్విజ్ఞానాపేక్షమ్ । అవిదిత-విజ్ఞానాయ హి లోక-ప్రవృత్తిః । ఇదం తు విజ్ఞానానపేక్షమ్ । కస్మాత్? విజ్ఞాన-స్వరూపత్వాత్ । న హి యస్య యత్స్వరూపం తత్తేనాన్యతోఽపేక్ష్యతే । న చ స్వత ఏవాపేక్షా అనపేక్షమేవ (౫౫) సిద్ధత్వాత్ । ప్రదీపః స్వరూపాభివ్యక్తౌ న ప్రకాశాన్తరమన్యతోఽపేక్ష్యతే స్వతో వా । యద్ధ్యనపేక్షం (౫౬) తత్స్వత ఏవ సిద్ధమ్ । ప్రకాశాత్మకత్వాత్ ప్రదీపస్య (౫౭) అపేక్షితోఽప్యనర్థకః స్యాత్,

ప్రకాశే విశేషాభావాత్ । న హి ప్రదీపస్య స్వరూపాభివ్యక్తౌ ప్రదీప-ప్రకాశోఽర్థవాన్ । న చ ఏవమాత్మనోఽన్యత్ర విజ్ఞానం అస్తి, యేన స్వరూప-విజ్ఞానేఽప్యపేక్ష్యేత (౫౮) ।

సఙ్క్షిప్తాక్షేపః (వివరణమధస్తాత్)

విరోధ ఇతి చేత్ ।

సఙ్క్షిప్త-సమాధానం (వివరణమధస్తాత్)

న, అన్యత్వాత్ ।

ఆక్షేపస్య వివరణం

స్వరూప-విజ్ఞానే విజ్ఞాన-స్వరూపత్వాద్ విజ్ఞానాన్తరం నాపేక్షత ఇత్యేతదసత్ । దృశ్యతే హి విపరీత-జ్ఞానమ్ (౫౯) ఆత్మని సమ్యగ్జ్ఞానం చ । న జానామ్యాత్మానమితి । శ్రుతేశ్చ "తత్త్వమసి" (ఛా. ౬.౮.౭) , "ఆత్మానమేవావేత్" (బృ. ౧.౪.౧౦) , "ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా" (బృ. 3.౫.౧) ఇతి చ సర్వత్ర శ్రుతిషు ఆత్మ-విజ్ఞానే విజ్ఞానాన్తరాపేక్షత్వం దృశ్యతే । తస్మాత్ ప్రత్యక్ష-శ్రుతి-విరోధః (౬౦) ఇతి చేత్ ।

సమాధానస్య వివరణం

న, కస్మాత్? అన్యో హి స ఆత్మా బుద్ధ్యాది-కార్య-కరణ-సఙ్ఘాతాభిమాన-సన్తానావిచ్ఛేద-లక్షణోఽవివేకాత్మకో బుద్ధ్యవభాస-ప్రధానః చక్షురాది-కరణో నిత్య-చిత్స్వరూపాత్మాన్తఃసారో యత్రానిత్యం విజ్ఞానమవభాసతే । బౌద్ధ-ప్రత్యయానాం ఆవిర్భావ-తిరోభావ-ధర్మకత్వాత్ తద్ధర్మతయైవ విలక్షణమపి చావభాసతే । అన్తః-కరణస్య (౬౧) మనసోఽపి మనోఽన్తర్గతత్వాత్ సర్వాన్తర-శ్రుతేః (౬౨) । అన్తర్గతేన నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపేణ ఆకాశవద్ అప్రచలితాత్మనా అన్తర్గర్భ-భూతేన బాహ్యో బుద్ధ్యాత్మా తద్విలక్షణః, అర్చిభిః ఇవ అగ్నిః ప్రత్యయైరావిర్భావ-తిరోభావ-ధర్మకైర్విజ్ఞానాభాస-రూపైః అనిత్యైః అనిత్య-విజ్ఞానః, ఆత్మా, సుఖీ, దుఃఖీ, ఇత్యభ్యుపగతో లౌకికైః (౬3) । అతోఽన్యో నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపాదాత్మనః । తత్ర (౬౪) హి విజ్ఞానాపేక్షా విపరీత-జ్ఞానత్వం చోపపద్యతే, న పునః నిత్య-విజ్ఞానే ।

బోధోపదేశస్య అధ్యాసనిరాసార్థత్వం

ఆక్షేపః

"తత్త్వమసి" ఇతి బోధోపదేశో న ఉపపద్యతే ఇతి చేత్ । "ఆత్మానమేవావేత్" (బృ. ౧.౪.౧౦) ఇత్యేవమాదీని చ నిత్య-బోధాత్మకత్వాత్ । న హి ఆదిత్యోఽన్యేన ప్రకాశ్యతే । అతః తదర్థ-బోధోపదేశః అనర్థక ఇతి చేత్ ।

సమాధానం

న, లోకాధ్యారోపాపోహార్థత్వాత్ । సర్వాత్మని హి నిత్య-విజ్ఞానే బుద్ధ్యాద్యనిత్య-ధర్మాః

(౬౫) లోకైరధ్యారోపితా ఆత్మావివేకతః । తదపోహార్థో బోధోపదేశో బోధాత్మనః । తత్ర (౬౬) చ బోధాబోధౌ సమఞ్జసౌ । అన్య-నిమిత్తత్వాద్ (౬౭) ఉదక ఇవ ఔష్ణ్యం అగ్ని-నిమిత్తం, రాత్ర్యహనీ ఇవ ఆదిత్య-నిమిత్తే । లోకే నిత్యావౌష్ణ్య-ప్రకాశావగ్న్యాదిత్యయోః అన్యత్ర (౬౮) భావాభావయోః నిమిత్తత్వాద్ అనిత్యౌ ఇవ ఉపచర్యేతే । ధక్షత్యగ్నిః, ప్రకాశయిష్యతి సవితా, ఇతి తద్వత్ । ఏవం చ సుఖ-దుఃఖ-బన్ధ-మోక్షాద్యధ్యారోపో లోకస్య, తదపేక్ష్య "తత్త్వమసి", (ఛా. ౬.౮.౭) "ఆత్మానమేవావేత్", (బృ. ౧.౪.౧౦) ఇత్యాత్మావబోధోపదేశేన శ్రుతయః కేవలం అధ్యారోపాపోహార్థాః । యథా సవితాఽసౌ ప్రకాశయతి ఆత్మానమ్ (౬౯) ఇతి తద్వద్ బోధాబోధ-కర్తృత్వం (౭౦) చ నిత్య-బోధాత్మని । తస్మాద్ (౭౧) అన్యదవిదితాత్ । అధి-శబ్దశ్చ అన్యార్థే । యద్వా యద్ధి యస్యాధి తత్తతోఽన్యత్ సామర్థ్యాత్ (౭౨) । యథా అధి భృత్యాదీనాం రాజా । అవ్యక్తమేవ అవిదితం తతోఽన్యదిత్యర్థః ।

విదితమవిదితం చ వ్యక్తావ్యక్తే కార్య-కారణత్వేన వికల్పితే । తాభ్యామన్యద్ బ్రహ్మ విజ్ఞాన-స్వరూపం సర్వ-విశేష-ప్రత్యస్తమితమిత్యయం సముదాయార్థః । అత ఏవాత్మత్వాద్ న హేయ ఉపాదేయో వా (౭3) । అన్యద్ హి అన్యేన హేయముపాదేయం వా । న తేనైవ (౭౪) తద్ యస్య కస్యచిద్ హేయముపాదేయం వా భవతి । ఆత్మా చ బ్రహ్మ సర్వాన్తరాత్మత్వాద్ అవిషయమ్ । అతః (౭౫) అన్యస్యాపి న హేయముపాదేయం వా । అన్యాభావాచ్చ (౭౬) ।

ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం ఇత్యాగమోపదేశః । వ్యాచచక్షిరే ఇత్యస్వాతన్త్ర్యం తర్క-ప్రతిషేధార్థమ్ । యే నః తద్ బ్రహ్మ ఉక్తవన్తః తే నిత్యమేవాగమం బ్రహ్మ-ప్రతిపాదకం వ్యాఖ్యాతవన్తః, న పునః స్వ-బుద్ధి-ప్రభవేణ తర్కేణ ఉక్తవన్త ఇత్యాగమ-పారమ్పర్యావిచ్ఛేదం దర్శయతి విద్యా-స్తుతయే । తర్కస్తు అనవస్థితాః (బ్ర.సూ. ౨.౧.౧౧) భ్రాన్తోఽపి భవతి ఇతి ॥ 3॥

మన్త్ర ౪

పదభాష్యావతరణికా

"అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి" ఇత్యనేన వాక్యేన "ఆత్మా బ్రహ్మ" ఇతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కా జాతా - తత్కథం న్వాత్మా బ్రహ్మ? ఆత్మా హి నామాధికృతః కర్మణ్యుపాసనే చ, సంసారీ, కర్మోపాసనం వా సాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాది-దేవాన్ స్వర్గం వా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి । తత్తస్మాదన్య ఉపాస్యః "విష్ణుః" "ఈశ్వరః" "ఇన్ద్రః" చ "ప్రాణః" వా బ్రహ్మ భవితుమర్హతి, నత్వాత్మా । లోక-ప్రత్యయ-విరోధాత్ । యథా అన్యే తార్కికాః "ఈశ్వరాదన్య ఆత్మా" ఇత్యాచక్షతే తథా కర్మిణః "అముం యజ, అముం యజ" ఇత్యన్యా ఏవ దేవతా ఉపాసతే । తస్మాద్యుక్తం యద్విదితముపాస్యం తద్ బ్రహ్మ భవేత్

। తతోఽన్య ఉపాసకః ఇతి । తామేతామాశఙ్కాం శిష్య-లిఙ్గేనోపలక్ష్య తద్వాక్యాద్వా ఆహ, మైవం శఙ్కిష్ఠాః -
యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే ।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే ॥ ౧.౪॥

పదభాష్యం
యత్ చైతన్య-మాత్ర-సత్తాకమ్, వాచా వాగితి జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు (౭౭) స్థానేషు విషక్తమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం కరణమ్ । వర్ణాశ్చ అర్థ-సఙ్కేత-పరిచ్ఛిన్నా ఏతావన్త ఏవం క్రమ-ప్రయుక్తా ఇతి । ఏవం తదభివ్యఙ్గ్యః (౭౮) శబ్దః పదం వాగితి ఉచ్యతే । "అకారో వై సర్వా వాక్, సైషా స్పర్శ (౭౯) -అన్తఃస్థ (౮౦) -ఊష్మభిః (౮౧) వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానా-రూపా భవతి" (ఐ.ఆ. ౨.3.౭.౧3) ఇతి శ్రుతేః । మితమ్ (౮౨) అమితం (౮3) స్వరః (౮౪) సత్యానృతే (౮౫) ఏష వికారో యస్యాస్తయా వాచా పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణ-గుణవత్యా అనభ్యుదితం అప్రకాశితమనభ్యుక్తమ్ । యేన బ్రహ్మణా వివక్షితేఽర్థే సకరణా వాగ్ అభ్యుద్యతే చైతన్య-జ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే ప్రయుజ్యతే ఇత్యేతత్ । "యద్వాచో హ వాగ్" ఇత్యుక్తమ్ । "వదన్వాక్" (బృ. ౧.౪.౭) , "యో వాచమన్తరో యమయతి" (బృ. 3.౭.౧౭) , ఇత్యాది చ వాజసనేయకే । "యా వాక్ పురుషేషు సా ఘోషేషు ప్రతిష్ఠితా కశ్చిత్తాం వేద బ్రాహ్మణః" ఇతి ప్రశ్నముత్పాద్య ప్రతివచనముక్తం "సా వాగ్యయా స్వప్నే భాషతే (౮౬) "ఇతి । సా హి వక్తుర్వక్తిర్నిత్యా వాక్ చైతన్య-జ్యోతిః-స్వరూపా । "న హి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపో విద్యతే" (బృ. ౪.3.౨౬) ఇతి శ్రుతేః । తదేవ ఆత్మ-స్వరూపం బ్రహ్మ నిరతిశయం భూమాఖ్యం, బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతి విద్ధి విజానీహి త్వమ్ । యైర్వాగాద్యుపాధిభిః వాచో హ వాక్, చక్షుషశ్చక్షుః, శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం, మనసో మనః, కర్తా, భోక్తా, విజ్ఞాతా, నియన్తా, ప్రశాసితా, విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ, ఇత్యేవమాదయః సంవ్యవహారాః అసంవ్యవహార్యే నిర్విశేషే పరే సామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తన్తే తాన్ వ్యుదస్య ఆత్మానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధీతి ఏవ-శబ్దార్థః । నేదం బ్రహ్మ యదిదం ఇత్యుపాధి-భేద-విశిష్టం అనాత్మేశ్వరాది ఉపాసతే ధ్యాయన్తి । "తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి" ఇత్యుక్తేఽపి (౮౭) "నేదం బ్రహ్మ" ఇత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే, నియమార్థమ్ (౮౮) , అన్య-బ్రహ్మ-బుద్ధి-పరిసఙ్ఖ్యానార్థం (౮౯) వా ॥ ౧.౪॥

వాక్యభాష్యం
వాగవిషయత్వం వాక్ప్రకాశకత్వం చ బ్రహ్మ
యద్వాచా ఇతి మన్త్రానువాదో (౯౦) దృఢ-ప్రతీతేః । "అన్యదేవ తద్విదితాత్" ఇతి యోఽయమాగమార్థో బ్రాహ్మణోక్తోఽస్యైవ ద్రఢిమ్నే మన్త్రాః "యద్వాచా" ఇత్యాదయః పఠ్యన్తే । యద్ బ్రహ్మ వాచా శబ్దేన అనభ్యుదితం అనభ్యుక్తం అప్రకాశితమిత్యేతత్

। యేన వాగ్ అభ్యుద్యతే ఇతి వాక్ప్రకాశ-హేతుత్వోక్తిః । యేన ప్రకాశ్యతే ఇతి వాచోఽభిధానస్య అభిధేయ-ప్రకాశకత్వస్య హేతుత్వముచ్యతే (౯౧) బ్రహ్మణః । ఉక్తం చ "కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి", "యద్వాచో హ వాచమ్" ఇతి । "తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి" ఇత్యవిషయత్వేన బ్రహ్మణ ఆత్మన్యవస్థాపనార్థ ఆమ్నాయః । యద్వాచానభ్యుదితం, వాక్ప్రకాశ-నిమిత్తం చేతి బ్రహ్మణోఽవిషయత్వేన వస్త్వన్తర-జిఘృక్షాం (౯౨) నివర్త్య స్వాత్మన్యేవ అవస్థాపయతి ఆమ్నాయః, "తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి" ఇతి యత్నతః (౯౩) ఉపరమయతి, "నేదమ్" ఇత్యుపాస్య-ప్రతిషేధాచ్చ (౯౪) ॥ ౪॥

మన్త్ర ౫

యన్మనసా న మనుతే । యేనాహుర్మనోమతమ్ ।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి । నేదం యదిదముపాసతే ॥ ౧.౫॥

పదభాష్యం

యత్౨.౧ మనసా న మనుతే । మనః ఇత్యన్తఃకరణం బుద్ధి-మనసోరేకత్వేన గృహ్యతే । మనుతేఽనేన ఇతి మనః, సర్వ-కరణ-సాధారణం (౯౫) , సర్వ-విషయ-వ్యాపకత్వాత్ । "కామః (౯౬) సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా, ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీరిత్యేతత్ సర్వం మన ఏవ" (బృ. ౧.౫.౩) ఇతి శ్రుతేః కామాది-వృత్తిమన్మనః । తేన మనసా యత్ చైతన్య-జ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే న సఙ్కల్పయతి, నాపి నిశ్చినోతి (౯౭) , మనసోఽవభాసకత్వేన (౯౮) నియన్తృత్వాత్ । సర్వ-విషయం ప్రతి (౯౯) ప్రత్యగేవేతి స్వాత్మని న ప్రవర్తతేఽన్తః-కరణమ్ । అన్తఃస్థేన హి చైతన్య-జ్యోతిషా అవభాసితస్య మనసో మనన-సామర్థ్యమ్ । తేన (౧౦౦) సవృత్తికం మనః యేన బ్రహ్మణా మతం విషయీ-కృతం వ్యాప్తం ఆహుః కథయన్తి బ్రహ్మ-విదః । తస్మాత్ తదేవ మనస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మ విద్ధి । నేదం ఇత్యాది పూర్వవత్ ॥ ౧.౫॥

వాక్యభాష్యం

యన్మనసా ఇత్యాది సమానమ్ । మనో మతం ఇతి । యేన బ్రహ్మణా మనోఽపి విషయీకృతం నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపేణ ఇత్యేతత్ । సర్వకరణానామవిషయం తాని (౧౦౧) చ సవ్యాపారాణి సవిషయాణి నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపావభాసతయా యేనావభాస్యన్తే (౧౦౨) ఇతి శ్లోకార్థః । "క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి" (గీ. ౧౩.౩౩) ఇతి స్మృతేః । "తస్య భాసా" (ము. ౨.౨.౧౦) ఇతి చాథర్వణే ॥ ౫॥

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతి ।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి । నేదం యదిదముపాసతే ॥ ౧.౬॥

పదభాష్యం
యత్ ౨.౧ చక్షుషా న పశ్యతి న విషయీ-కరోతి అన్తః-కరణ-వృత్తి-సంయుక్తేన (౧౦౩) లోకః । యేన చక్షూంషి (౧౦౪) అన్తః-కరణ-వృత్తి-భేద-భిన్నాః (౧౦౫) చక్షుర్వృత్తీః ౨.౩ పశ్యతి (౧౦౬) లోకః చైతన్యాత్మ-జ్యోతిషా విషయీ-కరోతి వ్యాప్నోతి । తదేవ ఇత్యాది పూర్వవత్ ॥ ౧.౬॥

యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి । యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతమ్ ।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి । నేదం యదిదముపాసతే ॥ ౧.౭॥

పదభాష్యం
యత్ యత్ ౨.౧ శ్రోత్రేణ న శృణోతి దిగ్దేవతాధిష్ఠితేన ఆకాశ-కార్యేణ మనో-వృత్తి-సంయుక్తేన న విషయీ-కరోతి లోకః । యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం యత్ప్రసిద్ధం (౧౦౭) చైతన్యాత్మ-జ్యోతిషా విషయీ-కృతం (౧౦౮) । తదేవ ఇత్యాది పూర్వవత్ ॥ ౧.౭॥

యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి । యేన ప్రాణః ప్రణీయతే ।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి । నేదం యదిదముపాసతే ॥ ౧.౮॥

పదభాష్యం
యత్ ప్రాణేన ఘ్రాణేన పార్థివేన నాసికా-పుటాన్తరవస్థితేన అన్తః-కరణ-ప్రాణ-వృత్తిభ్యాం సహితేన యద్ న ప్రాణితి గన్ధవన్న విషయీ-కరోతి । యేన చైతన్యాత్మ-జ్యోతిషా అవ-భాస్యత్వేన స్వ-విషయం ప్రతి ప్రాణః ప్రణీయతే । తదేవ ఇత్యాది సర్వం సమానమ్ ॥ ౧.౮॥

వాక్యభాష్యం
"యేన ప్రాణః" ఇతి క్రియా-శక్తిరప్యాత్మ-విజ్ఞాన-నిమిత్తేత్యతత్ ॥ ౬-౮॥

॥ ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః ॥

అధ్యాయ ౨

మన్త్ర ౧
ఏవం "హేయోపాదేయ-విపరీతః త్వమాత్మా బ్రహ్మ" ఇతి ప్రత్యాయితః శిష్యః "అహమేవ బ్రహ్మ ఇతి సుష్ఠు వేదాహం మామ్" ఇతి గృహ్ణీయాద్ ఇత్యాశఙ్క్య (౧౦౯) ఆచార్యః శిష్య-బుద్ధి-విచాలనార్థం యదీత్యాహ ।
బ్రహ్మణోఽవేద్యత్వే హేతుః
ఆక్షేపః

నను ఇష్టైవ సువేదాహమితి నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః ।
సమాధానం
సత్యం ఇష్టా నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః, న హి సువేదాహమితి । యద్ధి వేద్యం వస్తు విషయీభవతి, తత్ సుష్ఠు వేదితుం శక్యమ్ । దాహ్యం ఇవ దగ్ధుం అగ్నేర్దగ్ధుః, న త్వగ్నేః స్వరూపమేవ । సర్వస్య హి వేదితుః స్వాత్మా బ్రహ్మేతి సర్వ-వేదాన్తానాం సునిశ్చితోఽర్థః । ఇహ చ తదేవ ప్రతిపాదితం ప్రశ్న-ప్రతివచనోక్త్యా "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్" ఇత్యాద్యయా । "యద్వాచానభ్యుదితమ్" ఇతి చ విశేషతః అవధారితమ్ । బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయ-నిశ్చయశ్చోక్తః "అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి" ఇతి । ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతం అవిజానతామ్" ఇతి । తస్మాద్యుక్తమేవ శిష్యస్య "సువేద" ఇతి బుద్ధిం నిరాకర్తుమ్ ।
న హి వేదితా వేదితుః (౧౧౦) వేదితుం శక్యోఽగ్నిః ఇవ దగ్ధుమగ్నేః దగ్ధుః । న చాన్యో వేదితా బ్రహ్మణోఽస్తి యస్య వేద్యమన్యత్ స్యాద్ బ్రహ్మ । "నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ" (బృ. 3.౮.౧౧) ఇత్యన్యో విజ్ఞాతా ప్రతిషిధ్యతే । తస్మాత్ "సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మ" ఇతి ప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ । తస్మాద్ యుక్తమేవాహాచార్యో యదీత్యాది -
యది మన్యసే సువేదేతి దహరమేవాపి (౧౧౧) నూనం త్వం వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం యదస్య త్వం
యదస్య దేవేషు । అథ ను మీమాంస్యమేవ తే । మన్యే విదితమ్ ॥ ౨.౧॥

యది మన్యసే ఇత్యస్య ప్రయోగ-కారణ-ద్వారా బ్రహ్మప్రతిపత్తేః ప్రతిబన్ధదర్శనః
పదభాష్యం
యది కదాచిద్ మన్యసే సువేదేతి "సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మ" ఇతి । కదాచిద్ యథా-శ్రుతం దుర్విజ్ఞేయమపి క్షీణ-దోషః సుమేధాః కశ్చిత్ ప్రతిపద్యతే, కశ్చిన్న, ఇతి సాశఙ్కమాహ "యది" ఇత్యాది । దృష్టం చ "య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచ । ఏతదమృతమభయం ఏతద్ బ్రహ్మ" (ఛా. ౮.౭.౪) ఇత్యుక్తే ప్రాజాపత్యః పణ్డితోఽప్యసుర-రాడ్ విరోచనః స్వభావ-దోష-వశాద్ అనుపపద్యమానమపి విపరీతమర్థం "శరీరమాత్మా" ఇతి ప్రతిపన్నః । తథేన్ద్రో దేవ-రాట్ సకృద్ ద్విస్త్రిరుక్తం చాప్రతిపద్యమానః స్వభావ-దోష-క్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే ప్రథమోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవాన్ । లోకేఽపి ఏకస్మాద్ గురోః శృణ్వతాం కశ్చిద్యథావత్ ప్రతిపద్యతే, కశ్చిదయథావత్, కశ్చిద్విపరీతం, కశ్చిన్న ప్రతిపద్యతే । కిము వక్తవ్యం అతీన్ద్రియమాత్మ-తత్త్వం (౧౧౨) । అత్ర హి విప్రతిపన్నాః సదసద్వాదినః తార్కికాః సర్వే । తస్మాద్ "విదితం బ్రహ్మ" (౧౧3) ఇతి సునిశ్చితోక్తమపి విషమ-ప్రతిపత్తిత్వాద్ (౧౧౪) "యది మన్యసే" ఇత్యాది సాశఙ్కం వచనం యుక్తమేవ ఆచార్యస్య ।

దహరం అల్పం ఏవ అపి నూనం త్వం వేత్థ జానీషే బ్రహ్మణో రూపమ్ ।
బ్రహ్మణ ఔపాధికభేదనిరూపణం స్వతో నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనం చ
ఆక్షేపః
కిమనేకాని బ్రహ్మణో రూపాణి మహాన్త్యర్భకాణి చ, యేనాహ దహరమేవేత్యాది?
సమాధానం
బాఢమ్ । అనేకాని హి నామ-రూపోపాధి-కృతాని బ్రహ్మణో రూపాణి, న స్వతః । స్వతస్తు "అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్" (క. ౧.౩.౧౫ నృ.ఉ.తా. ౯, ముక్తికోప. ౨.౭౨) ఇతి శబ్దాదిభిః సహ రూపాణి ప్రతిషిధ్యన్తే ।
ఆక్షేపః
నను యేనైవ ధర్మేణ యద్రూప్యతే తదేవ తస్య స్వరూపమితి బ్రహ్మణోఽపి యేన విశేషణ నిరూపణం తదేవ తస్య స్వరూపం స్యాద్ అతః (౧౧౫) ఉచ్యతే । చైతన్యం (౧౧౬) పృథివ్యాదీనాం అన్యతమస్య సర్వేషాం విపరిణతానాం వా ధర్మో న భవతి । తథా శ్రోత్రాదీనామన్తః-కరణస్య చ ధర్మో న భవతీతి బ్రహ్మణో రూపమితి బ్రహ్మ రూప్యతే చైతన్యేన । తథా చోక్తం "విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" (బృ. ౩.౯.౨౮), "విజ్ఞాన-ఘన ఏవ" (బృ. ౨.౪.౧౨) , "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" (తై. ౨.౧.౧) , "ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ" (ఐ. ౩.౧.౩) ఇతి చ బ్రహ్మణో రూపం నిర్దిష్టం శ్రుతిషు ।
సమాధానం
సత్యమేవమ్ । తథాపి తద్ అన్తఃకరణ-దేహేన్ద్రియోపాధి-ద్వారేణైవ విజ్ఞానాది-శబ్దైర్నిర్దిశ్యతే, తదనుకారిత్వాద్ దేహాది-వృద్ధి-సఙ్కోచోచ్ఛేదాదిషు నాశేషు చ, న స్వతః । స్వతస్తు "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్" (కే. ౨.౩) ఇతి స్థితం భవిష్యతి ।
యద్ అస్య బ్రహ్మణో రూపమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః । న కేవలమధ్యాత్మోపాధి-పరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపం త్వం అల్పం వేత్థ, యద్ అపి అధిదైవతోపాధి-పరిచ్ఛిన్నస్య అస్య బ్రహ్మణో రూపం దేవేషు వేత్థ త్వం, తదపి నూనం దహరమేవ వేత్థ ఇతి మన్యేఽహమ్ । యదధ్యాత్మం యదధిదైవం (౧౧౭) తదపి చ దేవేషు ఉపాధి-పరిచ్ఛిన్నత్వాద్ దహరత్వాద్ న నివర్తతే । యత్తు విధ్వస్త-సర్వోపాధి-విశేషం శాన్తం అనన్తమేకమద్వైతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ న తత్ సువేద్యమిత్యభిప్రాయః । యత ఏవం అథ ను తస్మాత్ మన్యే అద్యాపి మీమాంస్యం విచార్యం ఏవ తే తవ బ్రహ్మ ।
ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్తే ఉపవిష్టః సమాహితః సన్ యథోక్తమాచార్యేణ ఆగమమర్థతో విచార్య, తర్కతశ్చ నిర్ధార్య స్వానుభవం కృత్వా, ఆచార్య-సకాశముపగమ్య, ఉవాచ - మన్యే అహం అథేదానీం విదితం బ్రహ్మేతి ॥ ౨.౧॥

వాక్యభాష్యం
సూత్రవాక్యం
“యది మన్యసే సువేద” ఇతి శిష్య-బుద్ధి-విచాలనా గృహీత-స్థిరతాయై ।
వివరణవాక్యం
విదితావిదితాభ్యాం నివర్త్య బుద్ధిం శిష్యస్య, స్వాత్మన్యవస్థాప్య, “తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి” ఇతి స్వారాజ్యే (౧౧౮) అభిషిచ్య ఉపాస్య-ప్రతిషేధేన, అథాస్య బుద్ధిం విచాలయతి ।
యది మన్యసే సువేద అహం బ్రహ్మ ఇతి త్వం, తతోఽల్పమేవ బ్రహ్మణో రూపం వేత్థ త్వం ఇతి నూనం నిశ్చితం మన్యతే ఇత్యాచార్యః (౧౧౯) । సా పునః విచాలనా కిమర్థా? ఇత్యుచ్యతే - పూర్వ-గృహీతే వస్తుని బుద్ధేః స్థిరతాయై ।
దేవేషు అపి “సువేదాహమ్” ఇతి మన్యతే యః, సోఽపి అస్య బ్రహ్మణో రూపం దహరమేవ వేత్తి నూనమ్ । కస్మాత్? అవిషయత్వాత్ కస్యచిద్ బ్రహ్మణః । అథవా అల్పమేవాస్య ఆధ్యాత్మికం మనుష్యేషు (౧౨౦) , దేవేషు చ ఆధిదైవికమ్, అస్య బ్రహ్మణో యద్రూపం తదితి సమ్బన్ధః (౧౨౧) ।
సూత్రవాక్యం
అథ ను-ఇతి హేతుః మీమాంసాయాః ।
వివరణవాక్యం
యస్మాద్ దహరమేవ సువిదితం బ్రహ్మణో రూపమ్, అన్యదేవ తద్విదితాద్ ఇత్యుక్తత్వాత్ । సువేదేతి చ మన్యసే । అతోఽల్పమేవ వేత్థ త్వం బ్రహ్మణో రూపం యస్మాదథ ను తస్మాద్ మీమాంస్యం ఏవ అద్యాపి తే తవ బ్రహ్మ । విచార్యమేవ యావద్ విదితావిదిత-ప్రతిషేధాగమార్థానుభవ ఇత్యర్థః ।
సూత్రవాక్యం
“మన్యే విదితమ్” ఇతి శిష్యస్య మీమాంసానన్తరోక్తిః ప్రత్యయ-త్రయ-సఙ్గతేః ।
వివరణవాక్యం
సమ్యగ్వస్తు-నిశ్చయాయ విచాలితః శిష్యః, ఆచార్యేణ మీమాంస్యమేవ త ఇతి చోక్తః, ఏకాన్తే సమాహితో భూత్వా విచార్య, యథోక్తం సుపరినిశ్చితః సన్ ఆహ ఆగమాచార్యాత్మానుభవ-ప్రత్యయ-త్రయస్య ఏక-విషయత్వేన సఙ్గత్యర్థమ్ । ఏవం హి సుపరినిష్ఠితా విద్యా సఫలా స్యాద్, న అనిశ్చితేతి న్యాయః ప్రదర్శితో భవతి । “మన్యే విదితమ్” ఇతి పరినిష్ఠిత-నిశ్చిత-విజ్ఞాన-ప్రతిజ్ఞా-హేతూక్తేః ॥ ౧॥

మన్త్ర ౨
కథమితి శృణు -
నాహం (౧౨౨) మన్యే సువేదేతి । నో న వేదేతి వేద చ ।

యో నస్తద్వేద తద్వేద । నో న వేదేతి వేద చ ॥ ౨.౨॥

పదభాష్యం
న అహం మన్యే సువేదేతి । నైవాహం మన్యే సువేద బ్రహ్మేతి । నైవ తర్హి విదితం త్వయా బ్రహ్మేత్యుక్తే ఆహ - నో న వేదేతి, వేద చ । "వేద చ" ఇతి చ-శబ్దాద్ "న వేద చ" ।
గురుః
నను విప్రతిషిద్ధం "నాహం మన్యే సువేద" ఇతి, "నో న వేద" ఇతి, "వేద చ" ఇతి । యది "న మన్యసే సువేద" ఇతి, కథం "మన్యసే వేద చ" ఇతి । అథ "మన్యసే వేద ఏవ" ఇతి, కథం "న మన్యసే సువేద" ఇతి । ఏకం వస్తు యేన జ్ఞాయతే తేనైవ తదేవ వస్తు న సువిజ్ఞాయతే ఇతి విప్రతిషిద్ధం, సంశయ-విపర్యయౌ వర్జయిత్వా । న చ బ్రహ్మ సంశయితత్వేన జ్ఞేయం, విపరీతత్వేన వేతి నియన్తుం శక్యమ్ । సంశయ-విపర్యయౌ హి సర్వత్రానర్థకరత్వేన ఏవ ప్రసిద్ధౌ ।
ఏవమాచార్యేణ విచాల్యమానోఽపి శిష్యో న విచచాల, "అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి" ఇత్యాచార్యోక్తాగమ-సమ్ప్రదాయ-బలాద్ ఉపపత్త్యనుభవ-బలాచ్చ । జగర్జ చ బ్రహ్మ-విద్యాయాం దృఢ-నిశ్చయతాం దర్శయన్నాత్మనః । కథమ్? ఇత్యుచ్యతే -
శిష్యః
యః యః కశ్చిద్ నః అస్మాకం సబ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తద్ మదుక్తం వచనం తత్త్వతో వేద, స తద్ బ్రహ్మ వేద । కిం పునస్తద్వచనమిత్యత ఆహ - "నో న వేదేతి, వేద చ" ఇతి । యదేవ "అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి" ఇత్యుక్తం తదేవ వస్తు అనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం వాక్యాన్తరేణ "నో న వేద" ఇతి "వేద చ" ఇత్యవోచత్ । ఆచార్య-బుద్ధి-సంవాదార్థం మన్ద-బుద్ధి-గ్రహణ-వ్యపోహార్థం (౧౨3) చ । తథా చ (౧౨౪) గర్జితముపపన్నం భవతి "యో నస్తద్వేద తద్వేద" ఇతి ॥ ౨.౨॥

వాక్యభాష్యం
పరినిష్ఠితం సఫలం విజ్ఞానం ప్రతిజానీతే ఆచార్యాత్మ-నిశ్చయయోః తుల్యతాయై యస్మాద్ హేతుమాహ "నాహ మన్యే సువేద" ఇతి । "అహ"-ఇత్యవధారణార్థో నిపాతో న "ఏవ" మన్యే ఇత్యేతత్ । యావద్ అపరినిష్ఠితం విజ్ఞానం తావద్ సువేద సుష్ఠు వేద అహం బ్రహ్మ ఇతి విపరీతో మమ నిశ్చయ ఆసీత్ । స అపజగామ భవద్భిర్విచాలితస్య, యథోక్తార్థ-మీమాంసా-ఫల-భూతాత్ స్వాత్మ-బ్రహ్మత్వ-నిశ్చయ-రూపాత్ సమ్యక్ప్రత్యయాద్ విరుద్ధత్వాత్ । అతో "నాహం మన్యే సువేద" ఇతి ।
యస్మాచ్చ తన్నైవ న వేద ఇతి "మన్యే" ఇత్యనువర్తతే (౧౨౫) । (౧౨౬) అవిదిత-బ్రహ్మ-ప్రతిషేధాత్ । కథం తర్హి మన్యసే ఇత్యుక్త ఆహ - వేద చ । చ-శబ్దాద్ వేద చ, న వేద

చ ఇత్యభిప్రాయః । విదితావిదితాభ్యామన్యత్వాద్ బ్రహ్మణః । తస్మాద్ మయా విదితం బ్రహ్మ ఇతి మన్యే ఇతి వాక్యార్థః । అథవా వేద చేతి నిత్య-విజ్ఞాన-బ్రహ్మ-స్వరూపతయా నో న వేద, వేద్యైవ చాహం స్వరూప-విక్రియాభావాత్ । విశేష-విజ్ఞానం చ పరాధ్యస్తం న స్వతః, ఇతి పరమార్థతో న చ వేదేతి ।

సూత్రవాక్యం

"యో నస్తద్వేద తద్వేద" ఇతి పక్షాన్తర-నిరాసార్థమామ్నాయ ఉక్తార్థానువాదాత్ ।

వివరణవాక్యం

యో (౧౨౭) నః అస్మాకం మధ్యే యథా అహం వేద ఇతి స ఏవ తద్ బ్రహ్మ వేద నాన్యః । ఉపాస్య-బ్రహ్మ-విత్త్వాద్ అతోఽన్యస్య । "వేద చ" ఇతి పక్షాన్తరే బ్రహ్మ-విత్త్వం నిరస్యతే । కుతోఽయమర్థోఽవసీయతే? ఇత్యుచ్యతే - ఉక్తానువాదాత్ । ఉక్తం హ్యానువదతి "నో న వేద" ఇతి, "వేద చ" ఇతి ॥ ౨॥

మన్త్ర 3

పదభాష్యం

శిష్యాచార్య-సంవాదాత్ ప్రతినివృత్త్య స్వేన రూపేణ శ్రుతిః సమస్త-సంవాద-నిర్వృత్తమర్థమేవ బోధయతి యస్యామతమిత్యాదినా -

యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః ।
అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్ ॥ ౨.3॥

పదభాష్యం

యస్య బ్రహ్మ-విదః అమతం అవిజ్ఞాతం "అవిదితం బ్రహ్మ" ఇతి మతం = అభిప్రాయః నిశ్చయః తస్య మతం జ్ఞాతం సమ్యగ్బ్రహ్మ ఇత్యభిప్రాయః । యస్య పునః మతం జ్ఞాతం "విదితం మయా బ్రహ్మ" ఇతి నిశ్చయః న వేద ఏవ సః । న బ్రహ్మ విజానాతి సః ।

విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌ పక్షౌ అవధారయతి - అవిజ్ఞాతం విజానతామితి । అవిజ్ఞాతం అమతం అవిదితమేవ బ్రహ్మ విజానతాం సమ్యగ్ విదితవతామిత్యేతత్ । విజ్ఞాతం విదితం బ్రహ్మ అవిజానతాం (౧౨౮) అసమ్యగ్దర్శినాం ఇన్ద్రియ-మనో-బుద్ధిష్వేవాత్మ-దర్శినామిత్యర్థః । న త్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్న-బుద్ధీనామ్ । న హి తేషాం "విజ్ఞాతం అస్మాభిర్బ్రహ్మ" ఇతి మతిర్భవతి । ఇన్ద్రియ-మనో-బుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మ-దర్శినాం తు బ్రహ్మోపాధి-వివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చ విజ్ఞాతత్వాద్, "విదితం బ్రహ్మ" ఇత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిః ఇత్యతోఽసమ్యగ్దర్శనం పూర్వపక్షత్వేన ఉపన్యస్యతే - విజ్ఞాతమవిజానతామితి । అథవా హేత్వర్థః (౧౨౯) ఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః ॥ ౨.3॥

వాక్యభాష్యం
సూత్రవాక్యం
యస్యామతం ఇతి శ్రౌతం ఆఖ్యాయికార్థోపసంహారార్థమ్ ।
వివరణవాక్యం
శిష్యాచార్యోక్తి-ప్రత్యుక్తి-లక్షణయా అనుభవ-యుక్తి-ప్రధానయా ఆఖ్యాయికయా యోఽర్థః సిద్ధః స శ్రౌతేన వచనేన ఆగమ-ప్రధానేన (౧౩౦) నిగమన-స్థానీయేన సఙ్క్షేపత ఉచ్యతే ।
యదుక్తం విదితాదన్యద్ వాగాదీనామగోచరత్వాత్, మీమాంసితం చ అనుభవోపపత్తిభ్యాం బ్రహ్మ (౧౩౧) తత్ తథైవ జ్ఞాతవ్యమ్ (౧౩౨) । కస్మాత్? యస్యామతం యస్య వివిదిషా-ప్రయుక్త-ప్రవృత్తస్య సాధకస్య అమతమవిజ్ఞాతమవిదితం బ్రహ్మ ఇత్యాత్మ-తత్త్వ-నిశ్చయ-ఫలావసానావబోధతయా వివిదిషా నివృత్తా ఇత్యభిప్రాయః । తస్య మతం జ్ఞాతమ్ । తేన విదితం బ్రహ్మ యేనావిషయత్వేన ఆత్మత్వేన ప్రతిబుద్ధమిత్యర్థః । స సమ్యగ్దర్శీ యస్య విజ్ఞానానన్తరమేవ బ్రహ్మాత్మభావస్యావసితత్వాత్ (౧౩౩) సర్వతః కార్యాభావః (౧౩౪) । విపర్యయేణ మిథ్యాజ్ఞానో భవతి । కథమ్? మతం విదితం "జ్ఞాతం మయా బ్రహ్మ" ఇతి యస్య విజ్ఞానం స మిథ్యా-దర్శీ విపరీత-విజ్ఞానో విదితాదన్యత్వాద్ బ్రహ్మణః । న వేద సః న విజానాతి ।
తతశ్చ సిద్ధమవైదికస్య విజ్ఞానస్య మిథ్యాత్వం అబ్రహ్మ-విషయతయా నిన్దితత్వాత్ । తథా కపిల-కణభుగాది-సమయస్యాపి విదిత-బ్రహ్మ-విషయత్వాద్ అనవస్థిత-తర్క-జన్యత్వాద్ వివిదిషాఽనివృత్తేశ్చ మిథ్యాత్వమితి । స్మృతేశ్చ "యా వేద-బాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః । సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రోక్తాః తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః" (మను. ౧౨.౯౫) ఇతి విపరీత-మిథ్యా-జ్ఞానయోః (౧౩౫) అనష్టత్వాత్ ।
సూత్రవాక్యం
"అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్" ఇతి పూర్వ-హేతూక్తిః అనువాదస్యానర్థక్యాత్ ।
వివరణవాక్యం
అనువాదమాత్రేఽనర్థకం వచనమితి పూర్వోక్తయోర్యస్యామతమిత్యాదినా జ్ఞానాజ్ఞానయోః హేత్వర్థత్వేన ఇదముచ్యతే । అవిజ్ఞాతం అవిదితమాత్మత్వేన అవిషయతయా బ్రహ్మ విజానతాం యస్మాత్ తస్మాత్ తదేవ జ్ఞానమ్ । యత్తేషాం విజ్ఞాతం విదితం వ్యక్తమేవ బుద్ధ్యాది-విషయం బ్రహ్మ అవిజానతాం "విదితావిదిత-వ్యావృత్తం ఆత్మభూతం నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపమాత్మస్థమవిక్రియమమృతమజరం అభయం అనన్యత్వాదవిషయమ్" ఇత్యేవం అవిజానతామ్ । బుద్ధ్యాది-విషయాత్మతయైవ నిత్యం విజ్ఞాతం బ్రహ్మ

। తస్మాద్విదితావిదిత-వ్యక్తావ్యక్త-ధర్మాధ్యారోపేణ కార్య-కారణ-భావేన (౧౩౬) (౧౩౭) సవికల్పం అయథార్థ-విషయత్వాత్ । శుక్తికాదౌ రజతాద్యధ్యారోపణ-జ్ఞానవద్ మిథ్యాజ్ఞానం తేషామ్ ॥ ౩॥

మన్త్ర ౪
పదభాష్యం
"అవిజ్ఞాతం విజానతామ్" ఇత్యవధృతమ్ । యది బ్రహ్మ అత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం, లౌకికానాం బ్రహ్మ-విదాం చావిశేషః ప్రాప్తః । "అవిజ్ఞాతం విజానతామ్" ఇతి చ పరస్పర-విరుద్ధమ్ । కథం తు తద్-బ్రహ్మ సమ్యగ్విదితం భవతి ఇత్యేవమర్థం (౧౩౮) ఆహ -
ప్రతిబోధవిదితం మతం అమృతత్వం హి విన్దతే ।
ఆత్మనా విన్దతే వీర్యం విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్ ॥ ౨.౪॥

పదభాష్యం
ప్రతిబోధవిదితం బోధం బోధం ప్రతి విదితమ్ । బోధ-శబ్దేన బౌద్ధాః ప్రత్యయాః ఉచ్యన్తే । సర్వే ప్రత్యయా విషయీ-భవన్తి యస్య స ఆత్మా సర్వ-బోధాన్ ప్రతిబుధ్యతే ।
ప్రత్యయసాక్షితయా బ్రహ్మణోఽభేదప్రతిపాదనం
సర్వ-ప్రత్యయ-దర్శీ చిచ్ఛక్తి-స్వరూప-మాత్రః ప్రత్యయైరేవ ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయా లక్ష్యతే । నాన్యద్ ద్వారమాత్మనో విజ్ఞానాయ । అతః ప్రత్యయ-ప్రత్యగాత్మతయా విదితం బ్రహ్మ యదా, తదా తద్ మతం తత్ సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః । సర్వ-ప్రత్యయ-దర్శిత్వే చోపజననాపాయ-వర్జిత-దృక్-స్వరూపతా, నిత్యత్వం, విశుద్ధ-స్వరూపత్వమ్, ఆత్మత్వం, నిర్విశేషతా, ఏకత్వం చ సర్వ-భూతేషు, సిద్ధం భవేత్ । లక్షణ-భేదాభావాద్ వ్యోమ్నః ఇవ ఘట-గిరి-గుహాదిషు । విదితావిదితాభ్యామన్యద్ బ్రహ్మ ఇత్యాగమ-వాక్యార్థః ఏవం పరిశుద్ధ ఏవోపసంహృతో భవతి । "దృష్టేర్ద్రష్టా, శ్రుతేః శ్రోతా, మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేః విజ్ఞాతా" (బృ ౩.౪.౨) ఇతి హి శ్రుత్యన్తరమ్ ।
బోధక్రియాకర్తా ఆత్మేత్యస్య ఏకదేశి-మతస్య దూషణం
యదా పునః బోధ-క్రియా-కర్తేతి బోధ-క్రియా-లక్షణేన తత్కర్తారం విజానాతి ఇతి బోధ-లక్షణేన విదితం ప్రతిబోధ-విదితమితి వ్యాఖ్యాయతే, యథా యో వృక్ష-శాఖాశ్చాలయతి స వాయురితి తద్వత్, తదా బోధ-క్రియా-శక్తిమానాత్మా ద్రవ్యం, న బోధ-స్వరూప ఏవ । బోధస్తు జాయతే, వినశ్యతి చ । యదా బోధో జాయతే తదా బోధ-క్రియయా సవిశేషః । యదా బోధో నశ్యతి తదా నష్ట-బోధో ద్రవ్య-మాత్రం నిర్విశేషః । తత్రైవం సతి విక్రియాత్మకః (౧౩౯) సావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధ ఇత్యాదయో దోషా న పరిహర్తుం శక్యన్తే ।
కాణాదమతఖణ్డనం

యదపి కాణాదానాం ఆత్మ-మనఃసంయోగజో బోధః, ఆత్మని సమవైతి । అత ఆత్మని బోద్ధృత్వమ్, న తు విక్రియాత్మకః (౧౪౦) ఆత్మా, ద్రవ్య-మాత్రస్తు భవతి, ఘట ఇవ రాగ-సమవాయీ । అస్మిన్ పక్షేఽప్యచేతనం ద్రవ్య-మాత్రం బ్రహ్మేతి "విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" (బృ. 3.౯.౨౮) ఇత్యాద్యాః (౧౪౧) శ్రుతయో బాధితాః స్యుః । ఆత్మనో నిరవయవత్వేన ప్రదేశాభావాద్ నిత్య-సంయుక్తత్వాచ్చ మనసః, (౧౪౨) స్మృత్యుత్పత్తి-నియమానుపపత్తిరపరిహార్యా స్యాత్ । సంసర్గ-ధర్మిత్వం చాత్మనః శ్రుతి-స్మృతి-న్యాయ-విరుద్ధం కల్పితం స్యాత్ । "అసఙ్గో న హి సజ్జతే" (బృ. 3.౯.౨౬) , "అసక్తం సర్వభృత్" (గీ. ౧3.౧౪) ఇతి హి శ్రుతి-స్మృతీ । న్యాయశ్చ గుణవద్ గుణవతా సంసృజ్యతే, నాతుల్య-జాతీయమ్ । అతః నిర్గుణం నిర్విశేషం సర్వ-విలక్షణం కేనచిదప్యతుల్య-జాతీయేన సంసృజ్యత ఇత్యేతద్ న్యాయ-విరుద్ధం భవేత్ । తస్మాత్ నిత్యాలుప్త-విజ్ఞాన-స్వరూప-జ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మ ఇత్యయమర్థః సర్వ-బోధ-బోద్ధృత్వే ఆత్మనః సిధ్యతి, నాన్యథా । తస్మాత్ "ప్రతిబోధ-విదితం మతమ్" ఇతి యథా-వ్యాఖ్యాత ఏవార్థోఽస్మాభిః ।

బౌద్ధపక్షస్య ఖణ్డనం

యత్పునః స్వ-సంవేద్యతా "ప్రతిబోధ-విదితమ్" ఇత్యస్య వాక్యస్యార్థో (౧౪3) వర్ణ్యతే, తత్ర భవతి సోపాధికత్వం ఆత్మనః। (౧౪౪) బుద్ధ్యుపాధి-స్వరూపత్వేన భేదం పరికల్ప్య, ఆత్మనా ఆత్మానం వేత్తి ఇతి సంవ్యవహారః (౧౪౫) । "ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి" (౧౪౬) (బృ. ౪.౪.౨3) , "స్వయమేవాత్మనాత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమ" (గీ. ౧౦.౧౫) ఇతి । న తు నిరుపాధికస్యాత్మన ఏకత్వే స్వ-సంవేద్యతా పర-సంవేద్యతా వా సమ్భవతి । సంవేదన-స్వరూపత్వాత్ సంవేదనాన్తరాపేక్షా చ న సమ్భవతి । యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరాపేక్షాయాః న సమ్భవః, తద్వత్ ।

బౌద్ధ-పక్షే స్వ-సంవేద్యతాయాం తు క్షణ-భఙ్గురత్వం, నిరాత్మకత్వం చ విజ్ఞానస్య స్యాత్ । "న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేః విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్" (బృ. ౪.3.3౦) , "నిత్యం విభుం సర్వగతమ్" (ము. ౧.౧.౬) , "స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః" (బృ. ౪.౪.౨౫) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయో బాధ్యేరన్ ।

అన్యమతానాం ఖణ్డనం

యత్పునః ప్రతిబోధ-శబ్దేన నిర్నిమిత్తో (౧౪౭) బోధః ప్రతిబోధః, యథా సుప్తస్య ఇత్యర్థం పరికల్పయన్తి, సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధః ఇత్యపరే, నిర్నిమిత్తః సనిమిత్తః సకృద్వా అసకృద్వా ప్రతిబోధః ఏవ హి సః ।

అమృతత్వం అమరణ-భావం, స్వాత్మన్యవస్థానం, మోక్షం హి యస్మాద్ విన్దతే లభతే యథోక్తాత్ ప్రతిబోధాత్, ప్రతిబోధ-విదితాత్మకాత్, తస్మాద్ ప్రతిబోధ-విదితమేవ

మతమిత్యభిప్రాయః । బోధస్య హి ప్రత్యగ్ ఆత్మా । ఆత్మ-విషయం చ మతమృతత్వే హేతుః । న హ్యాత్మనోఽనాత్మత్వమ్ (౧౪౭) అమృతత్వం భవతి । ఆత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వం నిర్నిమిత్తమేవ । ఏవం మర్త్యత్వమాత్మనో యదవిద్యయా అనాత్మత్వ-ప్రతిపత్తిః (౧౪౮) ।

జ్ఞానేన అమృతత్వప్రాప్తిప్రకారః

కథం (౧౫౦) పునర్యథోక్తయా ఆత్మ-విద్యయా అమృతత్వం విన్దతే ఇత్యత ఆహ - ఆత్మనా స్వేన రూపేణ విన్దతే లభతే వీర్యం బలం, సామర్థ్యమ్ । ధన (౧౫౧) -సహాయ-మన్త్రౌషధి-తపో-యోగ-కృతం వీర్యం మృత్యుం న శక్నోత్యభిభవితుమ్, అనిత్య-వస్తు-కృతత్వాత్ । ఆత్మ-విద్యా-కృతం తు వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే, నాన్యేన ఇత్యతః అనన్య-సాధనత్వాద్ ఆత్మ-విద్యా-వీర్యస్య, తదేవ (౧౫౨) వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభి-భవితుమ్ । యత ఏవమాత్మ-విద్యా-కృతం వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే అతః (౧౫౩) విద్యయా ఆత్మ-విషయయా విన్దతే అమృతం అమృతత్వమ్ । "నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యః" (ము ౩.౨.౪) ఇత్యాథర్వణే । అతః (౧౫౪) సమర్థో హేతుః "అమృతత్వం హి విన్దతే" ఇతి ॥ ౨.౪॥

వాక్యభాష్యం

సూత్రవాక్యం

"ప్రతిబోధ-విదితం మతమ్" ఇతి వీప్సా ప్రత్యయానామ్ (౧౫౫) ఆత్మావబోధ-ద్వారత్వాత్ ।

వివరణవాక్యం

"బోధం ప్రతి, బోధం ప్రతి" ఇతి వీప్సా సర్వ-ప్రత్యయ-వ్యాప్త్యర్థా । బౌద్ధాః (౧౫౬) హి సర్వే ప్రత్యయాః తప్త-లోహవద్ నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపాత్మ-వ్యాప్తత్వాద్ (౧౫౭) విజ్ఞాన-స్వరూపావభాసాః, తదన్యావభాసశ్చాత్మా తద్విలక్షణః అగ్నివద్ ఉపలభ్యతే ఇతి తేన తే ద్వారీభవన్తి ఆత్మోపలబ్ధౌ । తస్మాత్ ప్రతిబోధావభాస-ప్రత్యగాత్మతయా యద్విదితం తద్ బ్రహ్మ, తదేవ మతం జ్ఞాతం తదేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యత్ ప్రత్యగాత్మ-విజ్ఞానం (౧౫౭) , న విషయ-విజ్ఞానమ్ । ఆత్మత్వేన "ప్రత్యగాత్మానమైక్షత్" (క. ౨.౧.౧) ఇతి చ కాఠకే ।

ఆత్మజ్ఞానమమృతత్వనిమిత్తం

సూత్రవాక్యం

"అమృతత్వం హి విన్దతే" ఇతి హేతు-వచనమ్, విపర్యయే మృత్యు-ప్రాప్తేః ।

వివరణవాక్యం

విషయాత్మ-విజ్ఞానే హి మృత్యుః ప్రారభత ఇతి ఆత్మ-విజ్ఞానమమృతత్వ-నిమిత్తమితి యుక్తం హేతు-వచనం "అమృతత్వం హి విన్దతే" ఇతి ।

అమృతత్వస్య అనుత్పాదకత్వం
ఆత్మ-జ్ఞానేన కిమమృతత్వముత్పాద్యతే? న । కథం తర్హి? ఆత్మనా విన్దతే స్వేనైవ నిత్యాత్మ-స్వభావేన (౧౫౯) అమృతత్వం విన్దతే । నాలమ్బన-పూర్వకమ్ । విన్దత ఇతి ఆత్మ-విజ్ఞానాపేక్షమ్ । యది హి విద్యోత్పాద్యం అమృతత్వం స్యాద్, అనిత్యం భవేత్ కర్మ-కార్యవత్ । అతో న విద్యోత్పాద్యమ్ ।
విద్యాయాః అమృతత్వనిమిత్తం
యది చ ఆత్మనైవామృతత్వం (౧౬౦) విన్దతే కిం పునర్విద్యయా క్రియతే? ఇత్యుచ్యతే - అనాత్మ-విజ్ఞానం నివర్తయన్తీ సా తన్నివృత్త్యా స్వాభావికస్యామృతత్వస్య నిమిత్తమితి కల్ప్యతే । యత ఆహ “వీర్యం విద్యయా విన్దతే”। వీర్యం సామర్థ్యం అనాత్మాధ్యారోప-మాయా-స్వాన్త-ధ్వాన్తానభిభావ్య-లక్షణం బలం విద్యయా విన్దతే । తచ్చ కిం-విశిష్టమ్? అమృతం అవినాశీ । అవిద్యాజం హి వీర్యం వినాశి । విద్యయాఽవిద్యాయా బాధ్యత్వాత్ । న తు విద్యాయా బాధకోఽస్తీతి । విద్యాజమమృతం వీర్యమ్ । అతో విద్యా అమృతత్వే నిమిత్త-మాత్రం భవతి । “నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యః” (ము. ౩.౨.౪) ఇత్యాథర్వణే । లోకేఽపి విద్యాజమేవ బలమభిభవతి, న శరీరాది-సామర్థ్యం యథా (౧౬౧) హస్త్యాదేః ।
అథవా ప్రతిబోధ-విదితం మతమితి సకృదేవాశేష-విపరీత-నిరస్త-సంస్కారేణ స్వప్న-ప్రతిబోధవద్ (౧౬౨) యద్విదితం తదేవ మతం జ్ఞాతం భవతీతి । అథవా గురూపదేశః (౧౬౩) ప్రతిబోధః, తేన వా విదితం మతమితి । ఉభయత్ర ప్రతిబోధ-శబ్ద-ప్రయోగోఽస్తి, సుప్త-ప్రతిబుద్ధో గురుణా ప్రతిబోధిత ఇతి । పూర్వం తు యథార్థమ్ ॥ ౪॥

మన్త్ర ౫
పదభాష్యం
కష్టా ఖలు సుర-నర-తిర్యక్-ప్రేతాదిషు సంసార-దుఃఖ-బహులేషు ప్రాణి-నికాయేషు (౧౬౪) జన్మ-జరా-మరణ-రోగాది-సమ్ప్రాప్తిరజ్ఞానమ్ । అతః -
ఇహ చేదవేదీద్ అథ సత్యమస్తి । న చేదిహావేదీద్ మహతీ వినష్టిః ।
భూతేషు భూతేషు విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి ॥ ౨.౫॥

పదభాష్యం
ఇహ ఏవ చేద్ మనుష్యోఽధికృతః సమర్థః సన్ యది అవేదీద్ ఆత్మానం యథోక్త-లక్షణం (౧౬౫) విదితవాన్ యథోక్తేన ప్రకారేణ (౧౬౬) , అథ తదా అస్తి సత్యం మనుష్య-జన్మన్యస్మిన్ అవినాశోఽర్థవత్తా వా, సద్భావో వా, పరమార్థతా వా, సత్యం విద్యతే । న చేదిహావేదీదితి । న చేద్ ఇహ జీవన్ చేదధికృతః అవేదీద్ న విదితవాన్, తదా మహతీ దీర్ఘా అనన్తా వినష్టిః వినాశనం జన్మ-జరా-మరణాది-ప్రబన్ధావిచ్ఛేద-లక్షణా సంసార-గతిః । తస్మాద్ ఏవం గుణ-దోషౌ (౧౬౭) విజానన్తో బ్రాహ్మణాః (౧౬౮) భూతేషు

భూతేషు సర్వ-భూతేషు, స్థావరేషు చరేషు చ, ఏకమాత్మ-తత్త్వం బ్రహ్మ విచిత్య విజ్ఞాయ సాక్షాత్కృత్య ధీరాః ధీమన్తః ప్రేత్య వ్యావృత్య మమాహమ్భావ-లక్షణాద్ అవిద్యా-రూపాద్ అస్మాల్లోకాద్ ఉపరమ్య, సర్వాత్మైకత్వ-భావమద్వైతమాపన్నాః సన్తః అమృతా భవన్తి బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః । "స యో హ వై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" (ము. 3.౨.౯) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౨.౫॥

వాక్యభాష్యం
సూత్రవాక్యం
ఇహ చేదవేదీద్ ఇత్యవశ్యకర్తవ్యతోక్తిర్విపర్యయే వినాశ-శ్రుతేః ।
వివరణవాక్యం
ఇహ మనుష్య-జన్మని సతి అవశ్యమాత్మా వేదితవ్య ఇత్యేతద్విధీయతే । కథమ్? ఇహ చేదవేదీద్ (౧౬౯) విదితవాన్ అథ సత్యం పరమార్థ-తత్త్వమస్త్యవాప్తమ్ । తస్య జన్మ సఫలమిత్యభిప్రాయః । న చేదిహావేదీద్ న విదితవాన్ వృథైవ జన్మ । అపి చ మహతీ వినష్టిః మహాన్ వినాశో జన్మ-మరణ-ప్రబన్ధావిచ్ఛేద-ప్రాప్తి-లక్షణః స్యాత్, యతస్తస్మాద్ అవశ్యం తద్విచ్ఛేదాయ జ్ఞేయ ఆత్మా ।
జ్ఞానేన తు కిం స్యాత్ (౧౭౦) ? ఇత్యుచ్యతే - భూతేషు భూతేషు చరాచరేషు సర్వేషు ఇత్యర్థః । విచిత్య పృథజ్ నిష్కృష్య ఏకమాత్మ-తత్త్వం సంసార-ధర్మైః అస్పృష్టం ఆత్మ-భావేన ఉపలభ్య ఇత్యర్థః । అనేకార్థత్వాద్ ధాతూనాం న పునః చిత్వేతి సమ్భవతి విరోధాత్ । ధీరాః ధీమన్తో వివేకినో వినివృత్త-బాహ్య-విషయాభిలాషాః ప్రేత్య మృత్వా అస్మాల్లోకాత్ శరీరాద్యనాత్మ-లక్షణాద్ వ్యావృత్త-మమత్వాహఙ్కారాః సన్త ఇత్యర్థః । అమృతాః అమరణ-ధర్మాణో నిత్య-విజ్ఞానామృతత్వ-స్వభావా ఏవ భవన్తి ॥ ౫॥

॥ ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః ॥

అధ్యాయ 3

మన్త్ర ౧
పదభాష్యావతరణికా
ఆఖ్యాయికాయాః ప్రయోజనం
౧) బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే (౧౭౧) । "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్" ఇత్యాది-శ్రవణాద్, యదస్తి తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైః, యన్నాస్తి తదవిజ్ఞాతం, శశ-విషాణ-కల్పమత్యన్తమేవాసద్ దృష్టమ్ । తథేదం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతత్వాద్ అసదేవేతి మన్ద-బుద్ధీనాం వ్యామోహో మా భూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే । తదేవ హి

బ్రహ్మ సర్వ-ప్రకారేణ ప్రశాస్తృ, దేవానామపి పరో దేవః, ఈశ్వరాణామపి ఈశ్వరః, దుర్విజ్ఞేయః, దేవానాం జయ-హేతుః, అసురాణాం పరాజయ-హేతుః, తత్కథం నాస్తీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని హ్యుత్తరాణి వచాంసి దృశ్యన్తే. ౨) అథవా బ్రహ్మ-విద్యాయాః స్తుతయే । కథమ్? బ్రహ్మ-విజ్ఞానాద్ధి అగ్న్యాదయో దేవా దేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్ముః । తతోఽప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి. ౩) అథవా దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ ఇత్యేతత్ ప్రదర్శ్యతే యేన అగ్న్యాదయోఽతితేజసోఽపి క్లేశేనైవ బ్రహ్మ విదితవన్తః, తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోఽపి సన్నితి. ౪) వక్ష్యమాణోపనిషద్ (౧౭౨) -విధిపరం వా సర్వమ్. ౫) బ్రహ్మ-విద్యా-వ్యతిరేకేణ ప్రాణినాం కర్తృత్వాద్యభిమానో మిథ్యా ఇత్యేతద్ దర్శనార్థం వా ఆఖ్యాయికా । యథా దేవానాం జయాద్యభిమానః తద్వదితి ।

బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే । తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త । త ఐక్షన్త అస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి ॥ ౩.౧॥

పదభాష్యం

బ్రహ్మ యథోక్త-లక్షణం పరం హ కిల దేవేభ్యః (౧౭౩) అర్థాయ విజిగ్యే జయం లబ్ధవత్ । దేవానామసురాణాం చ సఙ్గ్రామే అసురాన్ జిత్వా జగదరాతీన్ ఈశ్వర-సేతు-భేత్తౄన్, దేవేభ్యో జయం తత్ఫలం చ ప్రాయచ్ఛద్ జగతః స్థేమ్నే । తస్య హ కిల బ్రహ్మణో విజయే దేవాః అగ్న్యాదయః అమహీయన్త మహిమానం ప్రాప్తవన్తః ।

తదా ఆత్మ-సంస్థస్య ప్రత్యగాత్మన ఈశ్వరస్య సర్వజ్ఞస్య సర్వ-క్రియా-ఫల-సంయోజయితుః ప్రాణినాం సర్వ-శక్తేః జగతః స్థితిం చికీర్షోః "అయం జయో మహిమా చ" ఇత్యజానన్తః తే దేవాః ఐక్షన్త ఈక్షితవన్తః "అగ్న్యాది-స్వరూప-పరిచ్ఛిన్నాత్మ-కృతః అస్మాకమేవాయం విజయః, అస్మాకం ఏవాయం మహిమా అగ్ని-వాయ్విన్ద్రత్వాది-లక్షణో జయ-ఫల-భూతః అస్మాభిరనుభూయతే, న అస్మత్ప్రత్యగాత్మ-భూతేశ్వర-కృతః" ఇతి ॥ ౩.౧॥

వాక్యభాష్యం

యక్షోపాఖ్యానస్య ప్రయోజనే వికల్పాః

"బ్రహ్మ హ దేవేభ్యః" ఇతి -

సూత్రవాక్యం

౧) బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయతోక్తిః యత్నాధిక్యార్థా ।

వివరణవాక్యం

సమాప్తా బ్రహ్మ-విద్యా యదధీనః పురుషార్థః । అత ఊర్ధ్వమర్థవాదేన బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయతోచ్యతే । తద్విజ్ఞానే కథం ను నామ యత్నమధికం కుర్యాదితి ।

సూత్రవాక్యం
౨) శమాద్యర్థో వా ఆమ్నాయోఽభిమానశాతనాత్ ।
వివరణవాక్యం
శమాది వా బ్రహ్మ-విద్యా సాధనం విధిత్సితం, తదర్థోఽయమర్థవాదామ్నాయః । న హి శమాది-సాధన-రహితస్య అభిమాన-రాగ-ద్వేషాది-యుక్తస్య బ్రహ్మ-విజ్ఞానే సామర్థ్యమస్తి, వ్యావృత్త-బాహ్య-మిథ్యా-ప్రత్యయ-గ్రాహ్యత్వాద్ (౧౭౪) బ్రహ్మణః । యస్మాచ్చ అగ్న్యాదీనాం జయాభిమానం శాతయతి, తతశ్చ బ్రహ్మ-విజ్ఞానం దర్శయతి అభిమానోపశమే, తస్మాత్ శమాది-సాధన-విధానార్థోఽయమర్థవాద ఇత్యవసీయతే ।
సూత్రవాక్యం
౩) సగుణోపాసనార్థో వా, అపోదితత్వాత్ ।
వివరణవాక్యం
"నేదం యదిదముపాసతే" ఇత్యుపాస్యత్వం బ్రహ్మణోఽపోదితమ్ । అపోదితత్వాద్ అనుపాస్యత్వే ప్రాప్తే తస్యైవ బ్రహ్మణః సగుణత్వేన అధిదైవమధ్యాత్మం చోపాసనం విధాతవ్యమిత్యేవమర్థో వా । "ఇత్యధిదైవతమ్" "తద్వనం ఇత్యుపాసితవ్యమ్" ఇతి హి వక్ష్యతి ।
బ్రహ్మపదాభిప్రాయః
సూత్రవాక్యం
బ్రహ్మేతి (౧౭౫) పరో లిఙ్గాత్ ।
వివరణవాక్యం
న హి అన్యత్ర పరాదీశ్వరాద్ నిత్య-సర్వజ్ఞాత్ పరిభూయాగ్న్యాదీన్ తృణం వజ్రీ-కర్తుం సామర్థ్యం అస్తి । "తన్న శశాక దగ్ధుమ్" ఇత్యాది-లిఙ్గాద్ బ్రహ్మ-శబ్ద-వాచ్య ఈశ్వర ఇత్యవసీయతే । న హి అన్యథా అగ్నిః తృణం దగ్ధుం నోత్సహతే, వాయుర్వా ఆదాతుమ్ । ఈశ్వరేచ్ఛయా తృణమపి వజ్రీ-భవతి ఇత్యుపపద్యతే ।
ఈశ్వరస్య సద్భావసిద్ధిః
సూత్రవాక్యం
తత్సిద్ధిర్జగతో నియత-ప్రవృత్తేః ।
వివరణవాక్యం
శ్రుతి-స్మృతి-ప్రసిద్ధిభిః నిత్య-సర్వ-విజ్ఞానే ఈశ్వరే సర్వాత్మని సర్వశక్తౌ సిద్ధేఽపి శాస్త్రార్థ-నిశ్చయార్థముచ్యతే । తస్యేశ్వరస్య సద్భావ-సిద్ధిః కుతో భవతి? ఇత్యుచ్యతే - యదిదం జగద్ దేవ-గన్ధర్వ-యక్ష-రక్షః-పితృ-పిశాచాది-లక్షణం ద్యు-వియత్-పృథివ్యాదిత్య-చన్ద్ర-గ్రహ-నక్షత్ర-విచిత్రం వివిధ-ప్రాణ్యుపభోగ-యోగ్య-స్థాన-సాధన-సమ్బన్ధి తద్ అత్యన్త-

కుశల-శిల్పిభిః అపి దుర్నిర్మాణం దేశ-కాల-నిమిత్తానురూప-నియత-ప్రవృత్తి-నివృత్తి-క్రమం ఏతద్-భోక్తృ-కర్మ-విభాగజ్ఞ-ప్రయత్న-పూర్వకం (౧౭౬) భవితుమర్హతి, కార్యత్వే సతి యథోక్త-లక్షణత్వాత్, గృహ-ప్రాసాద-రథ-శయనాసనాదివత్ । విపక్షే ఆత్మాదివత్ (౧౭౭) ।

కర్మణః ఫలదాతృత్వానుపపత్తిః

ఆక్షేప-సఙ్గ్రహః (వివరణమధస్తాత్)

కర్మణ ఏవ ఇతి చేత్ ।

సమాధాన-సఙ్గ్రహః (వివరణమధస్తాత్)

న, పర-తన్త్రస్య నిమిత్త-మాత్రత్వాత్ ।

ఆక్షేపస్య వివరణం

యదిదం ఉపభోగ-వైచిత్ర్యం ప్రాణినాం, తత్సాధన-వైచిత్ర్యం చ, దేశ-కాల-నిమిత్తానురూప-నియత-ప్రవృత్తి-నివృత్తి-క్రమం చ, తన్న నిత్య-సర్వజ్ఞ-కర్తృకమ్ । కిం తర్హి? కర్మణ ఏవ । తస్యాచిన్త్య-ప్రభావత్వాత్ (౧౭౮) । సర్వైశ్చ ఫల-హేతుత్వాభ్యుపగమాత్ । సతి కర్మణః ఫల-హేతుత్వే, కిమీశ్వరాధిక-కల్పనయేతి, న నిత్యస్యేశ్వరస్య నిత్య-సర్వజ్ఞ-శక్తేః ఫల-హేతుత్వం చ ఇతి చేత్ ।

సమాధానస్య వివరణం

న కర్మణ ఏవోపభోగ-వైచిత్ర్యాద్యుపపద్యేత । కస్మాత్? కర్తృ-తన్త్రత్వాత్ కర్మణః । చితిమత్-ప్రయత్న-నిర్వృత్తం హి కర్మ । తత్ప్రయత్నోపరమాద్ ఉపరతం సద్ దేశాన్తరే కాలాన్తరే వా నియత-నిమిత్త-విశేషాపేక్షం కర్తుః ఫలం జనయిష్యతీతి న యుక్తమ్ (౧౭౯) , అనపేక్ష్య అన్యదాత్మనః (౧౮౦) ప్రయోక్తృ ।

ఆక్షేపః

కర్త్రైవ ఫల-కాలే ప్రయోక్తేతి చేద్ "మయా నిర్వర్తితోఽసి । త్వాం ప్రయోక్ష్యే ఫలాయ, యదాత్మానురూపం ఫలమ్" ఇతి ।

సమాధానం

న, దేశ-కాల-నిమిత్త-విశేషానభిజ్ఞత్వాత్ । యది హి కర్తా దేశ-విశేషాభిజ్ఞః సన్స్వాతన్త్ర్యేణ కర్మ నియుఞ్జ్యాత్, తతోఽనిష్ట-ఫలస్యాప్రయోక్తా స్యాత్ ।

న చ నిర్నిమిత్తం (౧౮౧) తదనిచ్ఛయా ఆత్మ-సమవేతం తచ్చర్మవత్ వికరోతి కర్మ । న చ ఆత్మ-కృతం అకర్తృ-సమవేతం అయస్కాన్త-మణివద్ ఆకృష్ట భవతి, ప్రధాన-కర్తృ-సమవేతత్వాత్ కర్మణః ।

ఆక్షేపః

భూతాశ్రయమితి (౧౮౨) చేత్ ।

సమాధానం

న, సాధనత్వాత్। (౧౮౩) కర్తృ-క్రియాయాః సాధన-భూతాని భూతాని క్రియా-కాలే (౧౮౪) అనుభూత-వ్యాపారాణి, సమాప్తౌ చ హలాదివత్ కర్త్రా పరిత్యక్తాని, న ఫలం కాలాన్తరే కర్తుముత్సహన్తే। న (౧౮౫) హి హలం క్షేత్రాద్ వ్రీహీన్ గృహం ప్రవేశయతి। భూత-కర్మణోశ్చ (౧౮౬) అచేతనత్వాత్ స్వతః ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః।

ఆక్షేపః

వాయువదితి (౧౮౭) చేత్।

సమాధానం

న, అప్రసిద్ధత్వాత్ । న హి వాయోరచితిమతః స్వతః ప్రవృత్తిః సిద్ధా (౧౮౮) , రథాదిష్వదర్శనాత్।

ఆక్షేపః

శాస్త్రాత్ కర్మణ ఏవేతి చేత్। శాస్త్రం హి క్రియాతః ఫల-సిద్ధిమాహ, నేశ్వరాదేః (౧౮౯)। "స్వర్గ-కామో యజేత" ఇత్యాది। న చ ప్రమాణాధిగతత్వాద్ ఆనర్థక్యం యుక్తమ్। న చ ఈశ్వరాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరమస్తి ఇతి చేత్।

సమాధానం

న, దృష్ట-న్యాయ-హానానుపపత్తేః । క్రియా హి ద్వి-విధా దృష్ట-ఫలా, అదృష్ట-ఫలా చ । దృష్ట-ఫలాపి ద్వి-విధా అనన్తర-ఫలా, ఆగామి-ఫలా చ । అనన్తర-ఫలా గతి-భుజి-లక్షణా । కాలాన్తర-ఫలా చ కృషి-సేవాది-లక్షణా । తత్ర అనన్తర-ఫలా ఫలాపవర్గిణ్యేవ (౧౯౦) । కాలాన్తర-ఫలా తూత్పన్న-ప్రధ్వంసినీ । ఆత్మ (౧౯౧) -సేవ్యాద్యధీనం హి కృషి-సేవాదేః ఫలం యతః । న చ ఉభయ-న్యాయ-వ్యతిరేకేణ (౧౯౨) స్వతన్త్రం కర్మ, తతో వా ఫలం దృష్టమ్ । తథా (౧౯౩) చ కర్మ-ఫల-ప్రాప్తౌ న దృష్ట-న్యాయ-హానం ఉపపద్యతే । తస్మాత్ (౧౯౪) శాన్తే యాగాది-కర్మణి నిత్యః కర్తృ-కర్మ-ఫల-విభాగజ్ఞ ఈశ్వరః సేవ్యాదివద్ యాగాద్యనురూప-ఫల-దాతా (౧౯౫) ఉపపద్యతే। స చ ఆత్మ-భూతః సర్వస్య (౧౯౬) , సర్వ-క్రియా-ఫల-ప్రత్యయ-సాక్షీ (౧౯౭) నిత్య-విజ్ఞాన-స్వభావః, సంసార-ధర్మైః అసంస్పృష్టః ।

శ్రుతేశ్చ । "న లిప్యతే లోక-దుఃఖేన బాహ్యః" (క. ౨.౨.౧౧) , "జరామృత్యుమత్యేతి" (బృ. ౩.౫.౧) , "విజరో విమృత్యుః" (ఛా. ౮.౭.౧) , "సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః" (ఛా. ౮.౭.౧) , "ఏష సర్వేశ్వరః" (మా. ౬) , "సాధు కర్మ కారయతి" (కౌ. ౩.౯) , "అనశ్నన్ అన్యోఽభిచాకశీతి" (శ్వే. ౪.౬) , "ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే" (బృ. ౩.౮.౯) ఇత్యాద్యా అసంసారిణ (౧౯౮) ఏకస్యాత్మనో నిత్య-ముక్తస్య సిద్ధౌ శ్రుతయః । స్మృతయశ్చ సహస్రశో విద్యన్తే। న చార్థవాదాః శక్యన్తే కల్పయితుమ్। అనన్య-యోగిత్వే సతి (౧౯౯) విజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్। న చోత్పన్నం విజ్ఞానం బాధ్యతే।

అప్రతిషేధాచ్చ । న చేశ్వరో నాస్తీతి నిషేధోఽస్తి ।
ఆక్షేపసఙ్గ్రహః (వివరణమధస్తాత్)
ప్రాప్త్యభావాదితి చేత్ ।
సమాధాన-సఙ్గ్రహః (వివరణమధస్తాత్)
న, ఉక్తత్వాత్ ।
ఆక్షేపస్య వివరణం
"న హింస్యాత్" ఇతివత్ ప్రాప్త్యభావాత్ ప్రతిషేధో నారభ్యత ఇతి చేత్ ।
సమాధానస్య వివరణం
న, ఈశ్వర-సద్భావే న్యాయస్యోక్తత్వాత్ (౨౦౦) ।
అథవా అప్రతిషేధాదితి కర్మణః ఫలదాన ఈశ్వర-కాలాదీనాం న ప్రతిషేధోఽస్తి । న చ నిమిత్తాన్తర-నిరపేక్షం కేవలేన కర్త్రైవ ప్రయుక్తం ఫలదం దృష్టమ్ (౨౦౧) । న చ వినష్టోఽపి యాగః కాలాన్తరే ఫలదో భవతి ।
కర్మఫలప్రదానే ఈశ్వరస్య ప్రాధాన్యం
సేవ్య-బుద్ధివత్ సేవకేన (౨౦౨) సర్వజ్ఞేశ్వర (౨౦౩) -బుద్ధౌ తు సంస్కృతాయాం యాగాది-కర్మణా వినష్టేఽపి కర్మణి సేవ్యాద్ ఇవ ఈశ్వరాత్ ఫలం కర్తుః భవతి ఇతి యుక్తమ్ । న తు పునః పదార్థా వాక్య-శతేనాపి దేశాన్తరే కాలాన్తరే వా స్వం స్వం స్వభావం జహతి । న హి దేశ-కాలాన్తరేషు చ అగ్నిరనుష్ణో భవతి । ఏవం కర్మణోఽపి కాలాన్తరే ఫలం ద్వి-ప్రకారమేవోపలభ్యతే ।
బీజ-క్షేత్ర-సంస్కార-పరిరక్షా-విజ్ఞానవత్ కర్త్రపేక్ష-ఫలం కృష్యాది, విజ్ఞానవత్ సేవ్య-బుద్ధి-సంస్కారాపేక్ష-ఫలం చ సేవాది । యాగాదేః కర్మణః తథాఽవిజ్ఞానవత్కర్త్రపేక్ష-ఫలత్వానుపపత్తౌ, కాలాన్తర-ఫలత్వాత్, కర్మ-దేశ-కాల-నిమిత్త-విపాక-విభాగ-బుద్ధి-సంస్కారాపేక్షం ఫలం భవితుమర్హతి, సేవాది-కర్మానురూప-ఫలజ్ఞ-సేవ్య-బుద్ధి-సంస్కారాపేక్ష-ఫలస్య ఇవ । తస్మాత్ సిద్ధః సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః సర్వ-జన్తు-బుద్ధి-కర్మ-ఫల-విభాగ-సాక్షీ సర్వ-భూతాన్తరాత్మా । "యత్సాక్షాదపరోక్షాద్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః" (బృ. 3.౪.౧) ఇతి శ్రుతేః ।
స ఏవ చ అత్ర ఆత్మా జన్తూనాం, "నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా", "నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ" (బృ. 3.౮.౧౧) , ఇత్యాద్యాత్మాన్తర-ప్రతిషేధ-శ్రుతేః । "తత్త్వమసి" (ఛా. ౬.౮.౭) ఇతి చాత్మత్వోపదేశాత్ । న హి మృత్పిణ్డః కాఞ్చనాత్మత్వేన ఉపదిశ్యతే ।
ఈశ్వరాత్మభేదనిరాసః
ఆక్షేపః

జ్ఞాన-శక్తి-కర్మోపాస్యోపాసక-శుద్ధాశుద్ధ-ముక్తాముక్త-భేదాద్ ఆత్మభేద ఏవేతి చేత్ ।
సమాధానం
న, భేద-దృష్ట్యపవాదాత్ ।
పూర్వపక్షీ
యదుక్తం సంసారిణ ఈశ్వరాదనన్యా ఇతి తన్న ।
సిద్ధాన్తీ
కిం తర్హి?
పూర్వపక్షీ
భేద ఏవ సంసార్యాత్మనామ్ ।
సిద్ధాన్తీ
కస్మాత్?
పూర్వపక్షీ
లక్షణభేదాద్ అశ్వ-మహిషవత్ ।
సిద్ధాన్తీ
కథం లక్షణభేదః ఇతి?
పూర్వపక్షీ
ఉచ్యతే - ఈశ్వరస్య తావద్ నిత్యం సర్వ-విషయం జ్ఞానం సవితృ-ప్రకాశవత్ । తద్విపరీతం సంసారిణాం ఖద్యోతస్య ఇవ । తథైవ శక్తి-భేదోఽపి । నిత్యా సర్వ-విషయా చ ఈశ్వర-శక్తిః । విపరీతేతరస్య । కర్మ చ చిత్స్వరూపాత్మ-సత్తా-మాత్ర-నిమిత్తం ఈశ్వరస్య । ఔష్ణ్య-స్వరూప-ద్రవ్య-సత్తా-మాత్ర-నిమిత్త-దహన-కర్మవత్ । రాజాఽయస్కాన్త-ప్రకాశ-కర్మవచ్చ స్వాత్మావిక్రియా-రూపమ్ । విపరీతమితరస్య । “ఉపాసీత” ఇతి వచనాదుపాస్య ఈశ్వరో గురు-రాజవత్ । ఉపాసకశ్చ ఇతరః శిష్య-భృత్యవత్ । అపహత-పాప్మాది-శ్రవణాద్ (ఛా. ౮.౭.౧) నిత్య-శుద్ధ ఈశ్వరః । “పుణ్యో వై పుణ్యేన (కర్మణా భవతి) ” (బృ. 3.౨.౧3) ఇతి వచనాద్విపరీత ఇతరః । అత ఏవ నిత్యముక్త ఏవ ఈశ్వరః । నిత్యాశుద్ధి-యోగాద్ సంసారీ ఇతరః । అపి చ (౨౦౪) యత్ర జ్ఞానాది-లక్షణ-భేదోఽస్తి తత్ర భేదో దృష్టః, యథా అశ్వ-మహిషయోః । తథా జ్ఞానాది-లక్షణ-భేదాద్ ఈశ్వరాదాత్మనాం భేదోఽస్తీతి చేత్ ।
సిద్ధాన్తీ
న ।
పూర్వపక్షీ
కస్మాత్?

సిద్ధాన్తీ
"అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద" (బృ. ౧.౪.౧౦) "తే క్షయ్య-లోకా భవన్తి" (ఛా. ౭.౨౫.౨), "మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి" (క. ౨.౧.౧౦) ఇతి భేద-దృష్టిర్హి అపోహ్యతే । ఏకత్వ-ప్రతిపాదిన్యశ్చ శ్రుతయః సహస్రశో విద్యన్తే ।
యదుక్తం జ్ఞానాది-లక్షణ-భేదాదితి అత్రోచ్యతే - న, అనభ్యుపగమాత్ (౨౦౫) । బుద్ధ్యాదిభ్యో వ్యతిరిక్తాః (౨౦౬) విలక్షణాశ్చ ఈశ్వరాద్భిన్న-లక్షణా ఆత్మానో న సన్తి । ఏకః (౨౦౭) ఏవ ఈశ్వరశ్చాత్మా సర్వ-భూతానాం నిత్య-ముక్తోఽభ్యుపగమ్యతే । బాహ్యః (౨౦౮) చక్షుర్బుద్ధ్యాది-సమాహార-సన్తానాహఙ్కార-మమత్వాది-విపరీత-ప్రత్యయ-ప్రబన్ధావిచ్ఛేద-లక్షణః (౨౦౯) నిత్య-శుద్ధ-బుద్ధ-ముక్త-విజ్ఞానాత్మేశ్వర-గర్భః, నిత్య-విజ్ఞానావభాసః (౨౧౦) , చిత్త-చైత్య-బీజ-బీజి-స్వభావః (౨౧౧) , కల్పితోఽనిత్యవిజ్ఞాన ఈశ్వర-లక్షణ-విపరీతోఽభ్యుపగమ్యతే యస్యావిచ్ఛేదే సంసార-వ్యవహారః, విచ్ఛేదే చ మోక్ష-వ్యవహారః ।
అన్యశ్చ మృత్ప్రలేపవత్ ప్రత్యక్ష-ప్రధ్వంసో దేవ-పితృ-మనుష్యాది-లక్షణో భూత-విశేష-సమాహారః । న (౨౧౨) పునః చతుర్థోఽన్యో భిన్న-లక్షణ ఈశ్వరాద్ అభ్యుపగమ్యతే । బుద్ధ్యాది-కల్పితాత్మ-వ్యతిరేకాభిప్రాయేణ తు లక్షణ-భేదాదితి ఆశ్రయాసిద్ధో హేతుః ।
పూర్వపక్షీ
ఈశ్వరాద్ అన్యస్యాత్మనోఽసత్త్వాద్ ఈశ్వరస్యైవ విరుద్ధ-లక్షణత్వమయుక్తమితి చేత్ సుఖ-దుఃఖాది-యోగశ్చ ।
సిద్ధాన్తీ
న, నిమిత్తత్వే సతి లోక-విపర్యయాధ్యారోపణాత్ సవితృవత్ । యథా హి సవితా నిత్య-ప్రకాశ-రూపత్వాద్ లోకాభివ్యక్త్యనభివ్యక్తి-నిమిత్తత్వే సతి లోక-దృష్టి-విపర్యయేణ ఉదయాస్తమయాహోరాత్రాది-కర్తృత్వాధ్యారోపభాగ్ భవతి । ఏవం ఈశ్వరే నిత్య-విజ్ఞాన-శక్తి-రూపే లోక-జ్ఞానాపోహ-సుఖ-దుఃఖ-స్మృత్యాది-నిమిత్తత్వే సతి లోక-విపరీత-బుద్ధ్యాఽధ్యారోపితం విపరీత-లక్షణత్వం సుఖ-దుఃఖాదయశ్చ, న స్వతః ।
ఆత్మ-దృష్ట్యనురూపాధ్యారోపాచ్చ । యథా ఘనాది-విప్రకీర్ణేఽమ్బరే యేనైవ సవితృ-ప్రకాశో న దృశ్యతే స ఆత్మ-దృష్ట్యనురూపమేవాధ్యస్యతి, సవితేదానీమిహ న ప్రకాశయతి ఇతి సత్యేవ ప్రకాశేఽన్యత్ర భ్రాన్త్యా । ఏవం ఇహ బౌద్ధాది-వృత్త్యుద్భవాభిభవాకుల-భ్రాన్త్యాఽధ్యారోపితః సుఖ-దుఃఖాది-యోగ ఉపపద్యతే ।
తత్స్మరణాచ్చ । తస్యైవ ఈశ్వరస్యైవ హి స్మరణం - "మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ" (గీ. ౧౫.౧౫) , "నాదత్తే కస్యచిత్ పాపమ్" (గీ. ౫.౧౫) ఇత్యాది । అతో నిత్య-ముక్తే ఏకస్మిన్ సవితరి ఇవ లోకావిద్యాధ్యారోపితం ఈశ్వరే సంసారిత్వమ్, శాస్త్రాది-ప్రామాణ్యాద్

అభ్యుపగతమసంసారిత్వమ్, ఇత్యవిరోధ ఇతి ।
ఆత్మనః ఏకత్వం
ఏతేన ప్రత్యేకం జ్ఞానాది-భేదః ప్రత్యుక్తః । సౌక్ష్మ్య-చైతన్య-సర్వగతత్వాద్యవిశేషే చ భేద-హేత్వభావాత్ । విక్రియావత్వే చానిత్యత్వాత్ । మోక్షే చ విశేషానభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమే చ అనిత్యత్వ-ప్రసఙ్గాత్ । అవిద్యావదుపలభ్యత్వాచ్చ భేదస్య తత్క్షయే అనుపపత్తిరితి సిద్ధం ఏకత్వమ్ ।
తస్మాత్ (౨౧౩) శరీరేన్ద్రియ-మనోబుద్ధి-విషయ-వేదనా-సన్తానస్య అహఙ్కార-సన్బన్ధాద్ అజ్ఞాన-బీజస్య (౨౧౪) నిత్య-విజ్ఞానాన్యనిమిత్తస్య ఆత్మ-తత్త్వ-యాథాత్మ్య-విజ్ఞానాద్వినివృత్తౌ అజ్ఞాన-బీజస్య (౨౧౫) విచ్ఛేద ఆత్మనో మోక్ష-సంజ్ఞా, విపర్యయే చ బన్ధ-సంజ్ఞా । స్వరూపాపేక్షత్వాదుభయోః (౨౧౬) ।
బ్రహ్మ హ ఇత్త్యైతిహ్యార్థః । పురా కిల దేవాసుర-సఙ్గ్రామే జగత్-స్థితి-పరిపిపాలయిషయా ఆత్మానుశాసనానువర్తిభ్యో దేవేభ్యః అర్థిభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యే అజైషీదసురాన్ । బ్రహ్మణ ఇచ్ఛా-నిమిత్తో విజయో దేవానాం బభూవేత్యర్థః । తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త । యజ్ఞాది-లోక-స్థిత్యపహారిష్వసురేషు పరాజితేషు దేవా వృద్ధిం పూజాం వా ప్రాప్తవన్తః ।
సూత్రవాక్యం
"త ఐక్షన్త" ఇతి మిథ్యా-ప్రత్యయత్వాద్ హేయత్వ-ఖ్యాపనార్థమామ్నాయః (౨౧౭) ।
వివరణవాక్యం
ఈశ్వర-నిమిత్తే విజయే స్వ-సామర్థ్య-నిమిత్తః అస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా ఇతి ఆత్మనో జయాది శ్రేయో-నిమిత్తం సర్వాత్మానమాత్మస్థం సర్వ-కల్యాణాస్పదమీశ్వరమేవాత్మత్వేనాబుద్ధ్వా పిణ్డ-మాత్రాభి-మానాః సన్తో యం మిథ్యా-ప్రత్యయం చక్రుః తస్య పిణ్డ-మాత్ర-విషయత్వేన మిథ్యా-ప్రత్యయత్వాత్ సర్వాత్మేశ్వర-యాథాత్మ్యావబోధేన హాతవ్యతా-ఖ్యాపనార్థః "తద్ధైషామ్" ఇత్యాద్యాఖ్యాయికామ్నాయః । . ౧॥

మన్త్ర ౨
తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ । తేభ్యో హ ప్రాదుర్బభూవ । తన్న వ్యజానత కిమిదం యక్షమితి ॥ ౩.౨॥

పదభాష్యం
బ్రహ్మణో రూపవిశేషేణ ప్రాదుర్భావః

ఏవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతాం తద్ హ కిల ఏషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ విజ్ఞాతవద్ బ్రహ్మ । సర్వేక్షితృ హి తత్ సర్వ-భూత-కరణ-ప్రయోక్తృత్వాత్ । దేవానాం చ మిథ్యా-జ్ఞానముపలభ్య, “మైవాసురవద్ దేవా మిథ్యాభిమానాత్ పరాభవేయుః” ఇతి తదనుకమ్పయా “దేవాన్ మిథ్యాభిమానాపనోదనేన అనుగృహ్ణీయామ్” ఇతి తేభ్యః దేవేభ్యో హ కిల అర్థాయ ప్రాదుర్బభూవ స్వ-యోగ-మాహాత్మ్య-నిర్మితేన అత్యద్భుతేన విస్మాపనీయేన రూపేణ దేవానామిన్ద్రియ-గోచరే ప్రాదుర్బభూవ ప్రాదుర్భూతవత్ । తత్ ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానత నైవ విజ్ఞాతవన్తో దేవాః “కిమిదం యక్షం పూజ్యం (౨౧౮) మహద్భూతమ్” ఇతి ॥ 3.౨॥

వాక్యభాష్యం

తద్ బ్రహ్మ హ కిల ఏషాం దేవానామభిప్రాయం మిథ్యాహఙ్కార-రూపం విజజ్ఞౌ విజ్ఞాతవత్ । జ్ఞాత్వా చ మిథ్యాభిమాన-శాతనేన తదనుజిఘృక్షయా (తేభ్యః) దేవేభ్యోఽర్థాయ తేషామేవేన్ద్రియ-గోచరే నాతిదూరే ప్రాదుర్బభూవ మహేశ్వర-శక్తి-మాయోపాత్తేన అత్యన్తాద్భుతేన ప్రాదుర్భూతం కిల కేనచిద్రూప-విశేషేణ । తత్ కిల ఉపలభమానా అపి దేవా న వ్యజానత న విజ్ఞాతవన్తః, కిమిదం యదేతద్యక్షం పూజ్యమితి ॥ ౨॥

మన్త్ర 3

తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి । తథేతి ॥ 3.3॥

పదభాష్యం

తే తదజానన్తో దేవాః సాన్తర్భయాః తద్విజిజ్ఞాసవః అగ్నిం అగ్ర-గామినం (౨౧౯) జాత-వేదసం (౨౨౦) సర్వజ్ఞ-కల్పం (౨౨౧) అబ్రువన్ ఉక్తవన్తః । హే జాతవేద ఏతద్ అస్మద్-గోచరస్థం యక్షం విజానీహి విశేషతో బుధ్యస్వ । త్వం నః తేజస్వీ । కిమేతద్యక్షమితి । తథా అస్తు ఇతి ॥ 3.3॥

వాక్యభాష్యం (3-౧౦)

తద్విజ్ఞానాయాగ్నిమబ్రువన్ । తృణనిధానేఽయమభిప్రాయః - అత్యన్త-సమ్భావితయోరగ్ని-మారుతయోః తృణ-దహనాదానాశక్త్యా ఆత్మ-సమ్భావనా (౨౨౨) శాతితా భవేదితి ॥ 3-౧౦॥

మన్త్ర ౪

తదభ్యద్రవత్ తమభ్యవదత్ । కోఽసీతి ।

అగ్నిర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి ॥ 3.౪॥

పదభాష్యం

తద్ యక్షం అభి అద్రవత్ తత్ప్రతి గతవానగ్నిః । తం చ గతవన్తం పిపృచ్ఛిషుం తత్సమీపే అప్రగల్భత్వాత్ తూష్ణీం-భూతం తద్యక్షం అభ్యవదత్ అగ్నిం ప్రతి అభాషత । కోఽసీతి । ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టోఽగ్నిః అబ్రవీత్ అగ్నిర్వా అగ్నినామ అహం ప్రసిద్ధో జాతవేదాః ఇతి చ నామ-ద్వయేన ప్రసిద్ధతయా ఆత్మానం శ్లాఘయన్ (౨౨3) ఇతి ॥ 3.౪॥

మన్త్ర ౫
తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమితి ।
అపీదం సర్వం దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి ॥ 3.౫॥

పదభాష్యం
ఏవముక్తవన్తం బ్రహ్మ అవోచత్ తస్మిన్ ఏవం ప్రసిద్ధ-గుణ-నామవతి త్వయి కిం వీర్యం సామర్థ్యం ఇతి । సోఽబ్రవీత్ ఇదం జగత్ సర్వం దహేయం భస్మీ-కుర్యాం యదిదం స్థావరాది పృథివ్యామితి । పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థమ్, యతోఽన్తరిక్షస్థమపి దహ్యత ఏవాగ్నినా ॥ 3.౫॥

మన్త్ర ౬
తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి । తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాక దగ్ధుమ్ ।
స తత ఏవ నివవృతే । నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి ॥ 3.౬॥

పదభాష్యం
తస్మై ఏవమభిమానవతే బ్రహ్మ తృణం నిదధౌ పురః అగ్నేః స్థాపితవత్ । బ్రహ్మణా "ఏతత్ తృణ-మాత్రం మమాగ్రతః దహ, న చేదసి దగ్ధుం సమర్థః, ముఞ్చ దగ్ధృత్వాభిమానం సర్వత్ర" ఇత్యుక్తః తత్ తృణం ఉపప్రేయాయ తృణ-సమీపం గతవాన్ సర్వజవేన సర్వోత్సాహ-కృతేన వేగేన గత్వా తద్ న శశాక నాశకద్ దగ్ధుమ్ । స జాతవేదాః తృణం దగ్ధుమశక్తో వ్రీడితో హత-ప్రతిజ్ఞః తత ఏవ యక్షాదేవ తూష్ణీం దేవాన్ ప్రతి నివవృతే నివృత్తః ప్రతిగతవాన్ । న ఏతద్ యక్షం అశకం శక్తవానహం విజ్ఞాతుం విశేషతః యదేతద్యక్షమితి ॥ 3.౬॥

మన్త్ర ౭-౧౦
అథ వాయుమబ్రువన్ వాయవేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి । తథేతి ॥ 3.౭॥

తదభ్యద్రవత్ తమభ్యవదత్ । కోఽసీతి । వాయుర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీత్ ।
మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి ॥ 3.౮॥

తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమితి । అపీదం సర్వం ఆదదీయ యదిదం పృథివ్యామితి ॥ 3.౯॥

తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి । తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాకాదాతుమ్ ।
స తత ఏవ నివవృతే । నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి ॥ ౩.౧౦॥

పదభాష్యం
అథ అనన్తరం వాయుమబ్రువన్ । హే వాయో ఏతద్విజానీహి ఇత్యాది సమానార్థం పూర్వేణ । వానాద్, గమనాద్, గన్ధనాద్వా వాయుః । మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా । ఇదం సర్వం అపి ఆదదీయ గృహ్ణీయాం యదిదం పృథివ్యాం ఇత్యాది సమానమేవ ॥ ౩.౭-౧౦॥

మన్త్ర ౧౧
అథ ఇన్ద్రమబ్రువన్ మఘవన్నేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి । తథేతి ।
తదభ్యద్రవత్ । తస్మాత్తిరోదధే ॥ ౩.౧౧॥

పదభాష్యం
అథ ఇన్ద్రమబ్రువన్ మఘవన్నేతద్విజానీహి ఇత్యాది పూర్వవత్ । ఇన్ద్రః పరమేశ్వరో మఘవాన్ (౨౨౪) బలవత్త్వాత్ । తథేతి । తదభ్యద్రవత్ । తస్మాద్ ఇన్ద్రాద్ (౨౨౫) ఆత్మ-సమీపం గతాత్ తద్ బ్రహ్మ తిరోదధే తిరోభూతమ్ । ఇన్ద్రస్య ఇన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాం నిరాకర్తవ్య ఇత్యతః సంవాదమాత్రమపి నాదాద్ బ్రహ్మ ఇన్ద్రాయ ॥ ౩.౧౧॥

వాక్యభాష్యం
ఇన్ద్రః ఆదిత్యః (౨౨౬) వజ్రభృద్ వా అవిరోధాత్ (౨౨౭) । ఇన్ద్రోపసర్పణే బ్రహ్మ తిరోదధ ఇత్యత్రాయమభిప్రాయః - "ఇన్ద్రః అహమ్" ఇత్యధికతమోఽభిమానోఽస్య సః "అహమగ్న్యాదిభిః ప్రాప్తం వాక్-సమ్భాషణ-మాత్రమప్యనేన న ప్రాప్తోఽస్మి" ఇత్యభిమానం కథం ను నామ జహ్యాదితి తదనుగ్రహాయ ఏవాన్తర్హితం తద్ బ్రహ్మ బభూవ ॥ ౧౧॥

మన్త్ర ౧౨
స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాముమాం హైమవతీమ్ ।
తాం హోవాచ కిమేతద్యక్షమితి ॥ ౩.౧౨॥

పదభాష్యం
తద్యక్షం యస్మిన్నాకాశే ఆకాశ-ప్రదేశే ఆత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతమ్, ఇన్ద్రశ్చ బ్రహ్మణః తిరోధాన-కాలే యస్మిన్నాకాశే ఆసీత్ స ఇన్ద్రః తస్మిన్నేవాకాశే తస్థౌ, కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్ । న నివవృతేఽగ్న్యాదివత్ । తస్యేన్ద్రస్య యక్షే భక్తిం బుద్ధ్వా

విద్యా (౨౨౮) ఉమారూపిణీ ప్రాదురభూత్ స్త్రీ-రూపా । స ఇన్ద్రః తాం ఉమాం బహుశోభమానామ్ । సర్వేషాం హి శోభమానానాం శోభనతమా విద్యా । తదా (౨౨౯) బహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నం భవతి । హైమవతీం హేమ-కృతాభరణవతీం ఇవ (౨౩౦) బహుశోభమానామిత్యర్థః । అథవా ఉమైవ హిమవతో దుహితా హైమవతీ । నిత్యమేవ సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ సహ వర్తతే ఇతి జ్ఞాతుం సమర్థేతి కృత్వా తాం ఉపజగామ ఇన్ద్రః । తాం హ ఉమాం కిల ఉవాచ పప్రచ్ఛ - బ్రూహి కిమేతద్ దర్శయిత్వా తిరోభూతం యక్షమితి ॥ 3.౧౨॥

వాక్యభాష్యం
స శాన్తాభిమాన ఇన్ద్రః, అత్యర్థం బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసుః, యస్మిన్నేవాకాశే బ్రహ్మణః ప్రాదుర్భావః ఆసీత్ తిరోధానం చ తస్మిన్నేవ స్త్రియమతిరూపిణీం (౨౩౧) విద్యామాజగామ । అభిప్రాయోద్భోధ-హేతుత్వాద్ (౨౩౨) రుద్రపత్న్యుమా హైమవతీ ఇవ సా శోభమానా విద్యైవ । విరూపోఽపి విద్యావాన్ బహు శోభతే (౨౩3) ॥ ౧౨॥

॥ ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ॥

అధ్యాయ ౪

మన్త్ర ౧
సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి ।
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి ॥ ౪.౧॥

పదభాష్యం
సా బ్రహ్మేతి హ కిల ఉవాచ । బ్రహ్మణో వై ఈశ్వరస్యైవ విజయే - ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః । యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రమ్ । తస్యైవ విజయే - యూయం మహీయధ్వం మహిమానం ప్రాప్నుథ । ఏతద్ ఇతి క్రియా-విశేషణార్థమ్ (౨౩౪) । మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకం “అస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా” ఇతి । తతః తస్మాదుమావాక్యాద్ హ ఏవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి ఇన్ద్రః । అవధారణాత్ తతో హైవ ఇతి, న స్వాతన్త్ర్యేణ ॥ ౪.౧॥

వాక్యభాష్యం
తాం చ పృష్ట్వా తస్యా ఏవ వచనాద్ విదాఞ్చకార విదితవాన్ । అత ఇన్ద్రస్య బోధ-హేతుత్వాద్ విద్యైవ ఉమా। (౨౩౫) “విద్యా-సహాయవానీశ్వరః” ఇతి స్మృతిః ॥ ౪.౧॥

మన్త్ర ౨

పదభాష్యం
యస్మాద్ అగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాద-దర్శనాదినా సామీప్యముపగతాః -
తస్మాద్ వా ఏతే దేవాః అతితరామివాన్యాన్దేవాన్ యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రస్తే
హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుః తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి ॥ ४.२॥

పదభాష్యం
బ్రహ్మజ్ఞానస్య దృష్టం ఫలం
తస్మాద్ ఐశ్వర్యగ్గుణైః అతితరామివ శక్తి-గుణాది-మహా-భాగ్యైః అన్యాన్ దేవాన్ అతితరాం అతిశయేన శేరతే (२३६) ఇవ ఏతే దేవాః । ఇవ శబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా । యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః తే హి దేవా యస్మాద్ ఏనద్ బ్రహ్మ నేదిష్ఠమ్ (२३७) అన్తికతమం ప్రియతమం (२३८) పస్పృశుః స్పృష్టవన్తో యథోక్తైః బ్రహ్మణః సంవాదాది-ప్రకారైః । తే హి యస్మాచ్చ హేతోః ఏనద్ బ్రహ్మ ప్రథమః (२३९) ప్రథమాః ప్రధానాః సన్త ఇత్యేతత్ । విదాఞ్చకార విదాఞ్చక్రుః ఇతి ఏతద్ బ్రహ్మ ఇతి ॥ ४.२॥

వాక్యభాష్యం
యస్మాదిన్ద్ర-విజ్ఞాన-పూర్వకం అగ్ని-వాయ్విన్ద్రాః తే హ్యేనద్ నేదిష్ఠం అతి-సమీపం బ్రహ్మ-విద్యయా బ్రహ్మ ప్రాప్తాః సన్తః పస్పృశుః స్పృష్టవన్తః, తే హి ప్రథమః ప్రథమం విదాఞ్చకార విదాఞ్చక్రుః ఇత్యేతత్ । తస్మాద్ అతితరాం అతీత్యాన్యానతిశయేన దీప్యన్తే అన్యాన్ దేవాన్ । తతోఽపి ఇన్ద్రోఽతితరాం దీప్యతే, ఆదౌ బ్రహ్మ-విజ్ఞానాత్ ॥ २-३॥

మన్త్ర 3
పదభాష్యం
యస్మాదగ్ని-వాయూ అపి ఇన్ద్ర-వాక్యాదేవ విదాఞ్చక్రతుః, ఇన్ద్రేణ హి ఉమా-వాక్యాత్ ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేతి అతః -
తస్మాద్ వా ఇన్ద్రః అతితరామివాన్యాన్దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ ।
స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి ॥ ४.3॥

పదభాష్యం
ఇన్ద్రస్య సర్వదేవశ్రేష్ఠత్వే హేతుః
తస్మాద్ వై ఇన్ద్రః అతితరాం అతిశయేన శేతే ఇవ అన్యాన్దేవాన్ । స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ । యస్మాత్ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మ ఇతి ఉక్తార్థం వాక్యమ్ ॥ ४.3॥

మన్త్ర ४

తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా3 ఇతీన్న్యమీమిషదా3 ఇత్యధిదైవతమ్ ॥ ౪.౪॥

పదభాష్యం
దేవతా-విషయః బ్రహ్మణ ఉపాసనోపదేశః
తస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మణః ఏష ఆదేశః ఉపమోపదేశః । నిరుపమస్య (౨౪౦) బ్రహ్మణో యేనోపమానేన (౨౪౧) ఉపదేశః సోఽయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే। (౨౪౨) కిం తత్? యదేతత్ ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్ (౨౪3) । "విద్యోతనం కృతవత్" ఇత్యేతదనుపపన్నమితి "విద్యుతో విద్యోతనమ్" ఇతి కల్ప్యతే । ఆ 3 ఇత్యుపమార్థః । విద్యుతో విద్యోతనం ఇవ ఇత్యర్థః । "యథా సకృద్ విద్యుత్తమ్" (బృ. ౨.3.౬) ఇతి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాత్ । విద్యుద్ ఇవ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం బ్రహ్మ దేవేభ్యః । అథవా విద్యుతః "తేజః" ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । వ్యద్యుతద్ విద్యోతితవత్ ఆ 3 ఇవ । విద్యుతః (౨౪౪) తేజః సకృద్ విద్యోతితవద్ ఇవ ఇత్యభిప్రాయః । ఇతి-శబ్దః (౨౪౫) ఆదేశ-ప్రతినిర్దేశార్థః । ఇత్యయమాదేశ ఇతి । ఇత్-శబ్దః సముచ్చయార్థః ।
అయం చ అపరస్తస్యాదేశః । కోఽసౌ? న్యమీమిషత్ (౨౪౬) । యథా చక్షుః న్యమీమిషద్ నిమేషం కృతవత్ । స్వార్థే ణిచ్ । ఉపమార్థ ఏవ ఆకారః । చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశ-తిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః । ఇతి అధిదైవతం దేవతా-విషయం బ్రహ్మణ ఉపమాన-దర్శనమ్ ॥ ౪.౪॥

వాక్యభాష్యం
తస్యైష ఆదేశః । తస్య బ్రహ్మణః ఏషః వక్ష్యమాణ ఆదేశః ఉపాసనోపదేశః ఇత్యర్థః । యస్మాద్ దేవేభ్యః విద్యుద్ ఇవ సహసైవ ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ ద్యుతిమత్ తస్మాద్ విద్యుతో విద్యోతనం యథా యదేతద్ బ్రహ్మ వ్యద్యుతద్ విద్యోతితవత్ । ఆ ఇవ ఇత్యుపమార్థః ఆ-శబ్దః । యథా ఘనాన్ధకారం విదార్య విద్యుత్ సర్వతః ప్రకాశతే ఏవం తద్ బ్రహ్మ దేవానాం పురతః సర్వతః ప్రకాశవద్ వ్యక్తీ-భూతమ్ । అతో వ్యద్యుతద్ ఇవ ఇత్యుపాస్యమ్ । "యథా సకృద్విద్యుత్తమ్" (బృ. ౨.3.౬) ఇతి చ వాజసనేయకే ।
యస్మాచ్చ ఇన్ద్రోపసర్పణ-కాలే న్యమీమిషత్ । యథా కశ్చిచ్చక్షుర్నిమేషణం కృతవాన్ ఇతి । ఇతీత్-ఇత్యనర్థకౌ నిపాతౌ । నిమిషితవద్ ఇవ తిరోభూతమ్ । ఇతి ఏవం అధిదైవతం దేవతాయా అధి యద్దర్శనమధిదైవతం తత్ ॥ ౪॥

మన్త్ర ౫
అథాధ్యాత్మం యదేతద్ గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణꣳ సఙ్కల్పః ॥ ౪.౫॥

పదభాష్యం

ప్రత్యగాత్మ-విషయః బ్రహ్మణ ఉపాసనోపదేశః

అథ అనన్తరం అధ్యాత్మం (౨౪౭) ప్రత్యగాత్మ-విషయః ఆదేశ ఉచ్యతే । యదేతద్ గచ్ఛతీవ చ మనః ఏతద్ బ్రహ్మ ఢౌకతే ఇవ విషయీ-కరోతి ఇవ । యత్ చ (౨౪౮) అనేన మనసా ఏతద్ బ్రహ్మ ఉపస్మరతి సమీపతః స్మరతి సాధకః । అభీక్ష్ణం భృశం సఙ్కల్పః చ మనసో బ్రహ్మ-విషయః। (౨౪౯) మన-ఉపాధికత్వాద్ హి మనసః సఙ్కల్ప-స్మృత్యాది-ప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ, విషయీ-క్రియమాణమ్ (౨౫౦) ఇవ । అతః స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః ।

విద్యున్నిమేషణవద్ అధిదైవతం ద్రుత-ప్రకాశన-ధర్మి, అధ్యాత్మం చ మనః-ప్రత్యయ-సమ-కాలాభివ్యక్తి-ధర్మి - ఇత్యేష ఆదేశః । ఏవమాదిశ్యమానం (౨౫౧) హి బ్రహ్మ మన్ద-బుద్ధి-గమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః । న హి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మన్ద-బుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యమ్ ॥ ౪.౫॥

వాక్యభాష్యం

అథ అనన్తరమధ్యాత్మమ్ । ఆత్మ-విషయమధ్యాత్మమ్, "ఉచ్యతే" ఇతి వాక్య-శేషః । యదేతద్ యథోక్త-లక్షణం బ్రహ్మ (౨౫౨) గచ్ఛతి ఇవ ప్రాప్నోతి ఇవ, విషయీ-కరోతి ఇవ ఇత్యర్థః । న పునః విషయీ-కరోతి, మనసోఽవిషయత్వాద్ బ్రహ్మణః । అతో మనో న గచ్ఛతి । "యేనాహుర్మనో మతమ్" (కే. ౧.౫) ఇతి హి చోక్తమ్ । గచ్ఛతి ఇవ ఇతి తు మనసోఽపి మనస్త్వాత్ । ఆత్మ-భూతత్వాచ్చ బ్రహ్మణః తత్సమీపే మనో వర్తతే ఇతి । ఉపస్మరతి (౨౫౩) అనేన మనసైవ తద్ బ్రహ్మ విద్వాన్ యస్మాత్ తస్మాద్ బ్రహ్మ గచ్ఛతి ఇవ ఇత్యుచ్యతే । అభీక్ష్ణం పునః పునః చ సఙ్కల్పః బ్రహ్మ-ప్రేషితస్య మనసః । అత ఉపస్మరణ-సఙ్కల్పాదిభిః లిఙ్గైః (౨౫౪) బ్రహ్మ మనోఽధ్యాత్మ-భూతమ్ (౨౫౫) ఉపాస్యమ్ (౨౫౬) ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౫॥

మన్త్ర ౬

తద్ధ తద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏతదేవం వేదాభిహైనꣳ సర్వాణి భూతాని సంవాఞ్ఛన్తి ॥ ౪.౬॥

పదభాష్యం

తద్ బ్రహ్మ హ కిల తద్వనం నామ తస్య వనం తద్వనం, తస్య ప్రాణి-జాతస్య ప్రత్యగాత్మ-భూతత్వాద్ (౨౫౭) వనం వననీయం సమ్భజనీయమ్ । అతః తద్వనం నామ । ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ తద్వనమితి యతః తస్మాత్ తద్వనమితి అనేనైవ గుణాభిధానేన (౨౫౮) ఉపాసితవ్యం చిన్తనీయమ్ । అనేన నామ్నా (౨౫౯) ఉపాసనస్య ఫలమాహ - స యః కశ్చిద్ ఏతద్ యథోక్తం బ్రహ్మ ఏవం యథోక్త-గుణం వేద ఉపాస్తే అభి హ

ఏనం ఉపాసకం సర్వాణి భూతాని అభి సంవాఞ్ఛన్తి హ ప్రార్థయన్తే ఏవ, యథా బ్రహ్మ ॥ ౪.౬॥

వాక్యభాష్యం
తస్య చ అధ్యాత్మముపాసనే గుణో విధీయతే - తద్ధ తద్వనమ్ । తద్ ఏతద్ బ్రహ్మ తచ్చ తద్వనం చ తత్పరోక్షం వనం సమ్భజనీయమ్ । వనతేః తత్కర్మణః (౨౬౦) తస్మాత్ తద్వనం నామ । బ్రహ్మణో గౌణం హీదం నామ । తస్మాదనేన గుణేన (౨౬౧) తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమ్ । స యః కశ్చిత్ ఏతద్ యథోక్తం ఏవం యథోక్తేన గుణేన వనమిత్యనేన నామ్నా అభిధేయం బ్రహ్మ వేద ఉపాస్తే తస్యైతత్ఫలముచ్యతే । సర్వాణి భూతాని ఏనం ఉపాసకం అభిసంవాఞ్ఛన్తి ఇహ అభిసమ్భజన్తే సేవన్తే స్మేత్యర్థః । యథాగుణోపాసనం (౨౬౨) హి ఫలమ్ ॥ ౬॥

మన్త్ర ౭
ఏవమనుశిష్టః శిష్యః ఆచార్యమువాచ -
ఉపనిషదం భో బ్రూహి ఇత్యుక్తా త ఉపనిషద్ బ్రాహ్మీం వావ త ఉపనిషదమబ్రూమేతి ॥ ౪.౭॥

పదభాష్యం
ఉపనిషదం రహస్యం యచ్చిన్త్యం భో భగవన్ బ్రూహి ఇతి । ఏవముక్తవతి శిష్యే ఆహ ఆచార్యః ఉక్తా అభిహితా తే తవ ఉపనిషత్ । కా పునః సేత్యాహ - బ్రాహ్మీం బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ఇయం బ్రాహ్మీ తాం పరమాత్మ-విషయత్వాదతీత-విజ్ఞానస్య వావ ఏవ తే ఉపనిషదమబ్రూమ ఇతి । ఉక్తామేవ పరమాత్మ-విద్యాముపనిషదమబ్రూమ ఇత్యవధారయత్యుత్తరార్థమ్ ।
తపఃప్రభృతీనాం బ్రహ్మవిద్యాయాః అశేషత్వప్రతిపాదనం
పరమాత్మ-విషయాముపనిషదం శ్రుతవత "ఉపనిషదం భో బ్రూహి" ఇతి పృచ్ఛతః శిష్యస్య కః అభిప్రాయః? యది తావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతః, తతః పిష్ట-పేషణవత్ పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నః స్యాత్ । అథ సావశేషా ఉక్తా ఉపనిషత్స్యాత్ తతస్తస్యాః ఫలవచనేనోపసంహారో న యుక్తః "ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి" (కే. ౨.౫) ఇతి । తస్మాదుక్తోపనిషచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నః అనుపపన్న ఏవ, అనవశేషితత్వాత్ । కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టుః?
ఇత్యుచ్యతే - కిం పూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారి-సాధనాన్తరాపేక్షా, అథ నిరపేక్షైవ । సాపేక్షా చేదపేక్షిత-విషయాముపనిషదం బ్రూహి । అథ నిరపేక్షా చేదవధారయ పిప్పలాదవద్ "నాతఃపరమస్తి" ఇత్యేవమభిప్రాయః । ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణ-

వచనం “ఉక్తా తే ఉపనిషత్” ఇతి ।

ఆక్షేపః

నను నావధారణమిదం, యతోఽన్యద్వక్తవ్యమాహ “తస్యై తపో దమః” ఇత్యాది ।

సమాధానం

సత్యం వక్తవ్యముచ్యతే ఆచార్యేణ, న తు ఉక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారి-సాధనాన్తరాభిప్రాయేణ వా । కిన్తు బ్రహ్మ-విద్యా-ప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ । వేదైః తదఙ్గైశ్చ సహపాఠేన సమీకరణాత్ తపః-ప్రభృతీనామ్ । న హి వేదానాం శిక్షాద్యఙ్గానాం చ సాక్షాద్ బ్రహ్మ-విద్యా-శేషత్వం తత్సహకారి-సాధనత్వం వా సమ్భవతి ।

ఆక్షేపః

సహపఠితానామపి యథా-యోగం విభజ్య వినియోగః స్యాదితి చేత్ । యథా సూక్త-వాకానుమన్త్రణ-మన్త్రాణాం యథా-దైవతం విభాగః (౨౬౩) , తథా తపో-దమ-కర్మ-సత్యాదీనామపి బ్రహ్మ-విద్యా-శేషత్వం, తత్సహకారి-సాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే । వేదానాం తదఙ్గానాం చార్థ-ప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మ-జ్ఞానోపాయత్వం ఇతి । ఏవం హ్యయం విభాగో యుజ్యతే అర్థ-సమ్బన్ధోపపత్తి-సామర్థ్యాదితి చేత్ ।

సమాధానం

న, అయుక్తేః । న హ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాఞ్చతి । న హి సర్వ-క్రియా-కారక-ఫల-భేద-బుద్ధి-తిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మ-విద్యాయాః శేషాపేక్షా, సహకారి-సాధన-సమ్బన్ధో వా యుజ్యతే । సర్వ-విషయ-వ్యావృత్త-ప్రత్యగాత్మ-విషయ-నిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మ-విద్యాయాః, తత్ఫలస్య చ నిఃశ్రేయసస్య । “మోక్షమిచ్ఛన్ సదా కర్మ త్యజేదేవ ససాధనమ్ । త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమ్” (భాల్లవీశ్రుతిః) । తస్మాత్ కర్మణాం సహకారిత్వం కర్మ-శేషాపేక్షా (౨౬౪) వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే । తతోఽసదేవ “సూక్తవాకానుమన్త్రణవద్ యథా-యోగం విభాగః” ఇతి । తస్మాద్ అవధారణార్థతైవ ప్రశ్న-ప్రతివచనస్యోపపద్యతే । ఏతావతీ ఏవ (౨౬౫) ఇయముపనిషద్ ఉక్తాఽన్య-నిరపేక్షా అమృతత్వాయ్ ॥ ౪.౭॥

వాక్యభాష్యం

“ఉపనిషదం భో బ్రూహి” ఇత్యుక్తాయామప్యుపనిషది శిష్యేణోక్త ఆచార్య ఆహ - ఉక్తా కథితా తే తుభ్యం ఉపనిషద్ ఆత్మోపాసనం చ । అధునా బ్రాహ్మీం వావ తే తుభ్యం బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణ-జాతేః ఉపనిషదం అబ్రూమ వక్ష్యామ ఇత్యర్థః । వక్ష్యతి హి (౨౬౬) । బ్రాహ్మీ (౨౬౭) నోక్తా । ఉక్తా (౨౬౮) త్వాత్మోపనిషత్ । తస్మాద్ (౨౬౯) న భూతాభిప్రాయోఽబ్రూమ ఇత్యయం శబ్దః ॥ ౭॥

మన్త్ర ౮

తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాః సర్వాఙ్గాని
సత్యమాయతనమ్ ॥ ౪.౮॥

పదభాష్యం

యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రేఽబ్రూమ (౨౭౦) తస్యై తస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయ-భూతాని తప-ఆదీని । తపః కాయేన్ద్రియ-మనసాం సమాధానమ్ । దమః ఉపశమః । కర్మ అగ్నిహోత్రాది । ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వ-శుద్ధి-ద్వారా తత్త్వ-జ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా । దృష్టా హ్యమృదిత-కల్మషస్య ఉక్తేఽపి బ్రహ్మణి, అప్రతిపత్తిర్విపరీత-ప్రతిపత్తిశ్చ, యథేన్ద్ర-విరోచన-ప్రభృతీనామ్ । తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాన్తరేషు తప-ఆదిభిః కృత-సత్త్వ-శుద్ధేః జ్ఞానం సముత్పద్యతే యథా-శ్రుతమ్ । “యస్య దేవే పరా-భక్తిః (౨౭౧) యథా దేవే తథా గురౌ । తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః ॥ ” (శ్వే. ౬.౨౩) ఇతి మన్త్ర-వర్ణాత్ । “జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్ (౨౭౨) పాపస్య కర్మణః” (మ.భా.శాం. ౨౦౪.౮) ఇతి స్మృతేశ్చ ।

ఇతి-శబ్దః ఉపలక్షణత్వ-ప్రదర్శనార్థః । ఇతి ఏవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం “అమానిత్వమదమ్భిత్వమ్” (గీ. ౧౩.౭) ఇత్యాద్యుపదర్శితం భవతి । ప్రతిష్ఠా పాదౌ (౨౭౩) , పాదౌ ఇవ అస్యాః । తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మ-విద్యా, ప్రవర్తతే పద్భ్యాం ఇవ పురుషః । వేదాః చత్వారః సర్వాణి చ అఙ్గాని శిక్షాదీని షట్ । కర్మ-జ్ఞాన-ప్రకాశకత్వాద్ వేదానాం, తద్రక్షణార్థత్వాద్ అఙ్గానాం, ప్రతిష్ఠాత్వమ్ । అథవా ప్రతిష్ఠా-శబ్దస్య పాద-రూపక-కల్పనార్థత్వాద్ వేదాః తు ఇతరాణి సర్వాఙ్గాని శిర-ఆదీని (౨౭౪) । అస్మిన్ (౨౭౫) పక్షే శిక్షాదీనాం వేద-గ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యమ్ । అఙ్గిని హి గృహీతే అఙ్గాని గృహీతాన్యేవ భవన్తి, తదాయతనత్వాదఙ్గానామ్ (౨౭౬) । సత్యం ఆయతనం యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్ తదాయతనమ్ । సత్యమితి అమాయితా అకౌటిల్యం వాఙ్-మనః-కాయానామ్ । తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా యే అమాయావినః సాధవః, న ఆసుర-ప్రకృతిషు మాయావిషు । “ (౨౭౭) న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చ” (ప్ర. ౧.౧౬) ఇతి శ్రుతేః । తస్మాత్ సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే । తప-ఆదిషు ఏవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రాప్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వ-జ్ఞాపనార్థమ్ । “అశ్వమేధ-సహస్రం చ సత్యం చ తులయా ధృతమ్ । అశ్వమేధ-సహస్రాచ్చ సత్యమేకం విశిష్యతే” (విష్ణుస్మృతిః ౮) ఇతి స్మృతేః ॥ ౪.౮॥

వాక్యభాష్యం

తస్యా వక్ష్యమాణాయాః (౨౭౮) ఉపనిషదః తపః బ్రహ్మచర్యాది, దమః ఉపశమః, కర్మ అగ్నిహోత్రాది ఇతి ఏతాని ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః । ఏతేషు హి సత్సు బ్రాహ్మ్యుపనిషత్ ప్రతిష్ఠితా

భవతి । వేదాః చత్వారః అఙ్గాని చ సర్వాణి । ప్రతిష్ఠేత్యనువర్తతే । బ్రహ్మాశ్రయా హి విద్యా । సత్యం యథా-భూత-వచనమపీడా-కరం ఆయతనం నివాసః । సత్యవత్సు హి సర్వం యథోక్తమ్ (౨౭౯) ఆయతనే ఇవ అవస్థితమ్ ॥ ౮॥

మన్త్ర ౯
యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే
ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి ॥ ౪.౯॥

పదభాష్యం
యో వై ఏతాం బ్రహ్మ-విద్యాం "కేనేషితమ్" ఇత్యాదినా యథోక్తాం ఏవం మహా-భాగాం, "బ్రహ్మ హ దేవేభ్యః" ఇత్యాదినా స్తుతాం, సర్వ-విద్యా-ప్రతిష్ఠాం (౨౮౦) వేద "అమృతత్వం హి విన్దతే" ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మ-విద్యా-ఫలమన్తే నిగమయతి - అపహత్య పాప్మానం అవిద్యా-కామ-కర్మ-లక్షణం సంసార-బీజం విధూయ అనన్తే అపర్యన్తే స్వర్గే (౨౮౧) లోకే సుఖాత్మకే బ్రహ్మణి ఇత్యేతత్ । అనన్తే ఇతి విశేషణాన్న త్రివిష్టపే । అనన్త-శబ్దః ఔపచారికోఽపి స్యాద్ ఇత్యత ఆహ - జ్యేయే ఇతి । జ్యేయే జ్యాయసి సర్వ-మహత్తరే స్వాత్మని ముఖ్యే ఏవ ప్రతితిష్ఠతి । న పునః సంసారమాపద్యత ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౪.౯॥

వాక్యభాష్యం
తాం ఏతాం తప-ఆద్యఙ్గాం (౨౮౨) తత్ప్రతిష్ఠాం బ్రాహ్మీముపనిషదం సాయతనం ఆత్మ-జ్ఞాన-హేతు-భూతాం ఏవం యథావద్ యో వేద అనువర్తతేఽనుతిష్ఠతి, తస్యైతత్ఫలమాహ - అపహత్య పాప్మానం అపక్షీయ ధర్మాధర్మౌ ఇత్యర్థః । అనన్తే అపారే, అవిద్యమానాన్తే స్వర్గే లోకే సుఖ-ప్రాయే నిర్దుఃఖాత్మని పరే బ్రహ్మణి జ్యేయే మహతి సర్వ-మహత్తరే ప్రతితిష్ఠతి సర్వ-వేదాన్త-వేద్యం బ్రహ్మ ఆత్మత్వేన అవగమ్య తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపద్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౯॥

ఓం ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమథో
బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి । సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదమ్ ।
మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యామ్ । మామా బ్రహ్మ నిరాకరోత్ ।
అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మే అస్తు ।
తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు ।
తే మయి సన్తు ॥ ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ కేనోపనిషద్భాష్యం సమ్పూర్ణమ్ ॥

కేనోపనిషత్ శాఙ్కరభాష్య ఏవం టిప్పణీసహితా

టిప్పణీ

(౧) సామవేదీయాన్తర్గత-తలవకార-శాఖాయాః నవమోఽధ్యాయః ఇయముపనిషత్ ।
(౨) అన్యకారణత్వం అన్యఫలత్వమిత్యర్థః । ఫలమపి హేతుః ।
(౩) వస్తుప్రమాణాధీనత్వాదితి యావత్ । ప్రమాణస్య వస్త్వనుసారిత్వాత్ ప్రమాణాపేక్షయా విషయవస్తునః ప్రాధాన్యాం ఇతి యావత్ ।
(౪) ఉచ్ఛేత్తుమిచ్ఛతః ।
(౫) పునః పునః మృత్యుసాధకమ్ । అథవా మృత్యురితిపదం పర్యాయశబ్దః యస్య ఇత్యర్థః ।
(౬) యద్యపి స్వర్గకామో అగ్నిష్టోమేన యజేత ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యాత్ మనుష్యత్వదేహత్వాదివ్యతిరిక్తః ఆత్మా స్వర్గఫలభుగ్ అఙ్గీక్రియతే కర్మణి తథాపి న బ్రహ్మాత్మతత్వం తత్ర ఆదర్తుం శక్యతే । సాధనసాధ్యాదివిరోధాత్ ।
(౭) కర్మణః జ్ఞానేన త్యజ్యత్వే సతి కర్మ న ఆరబ్ధవ్యమేవ ఇతి శఙ్కతే ।
(౮) పూర్వం కర్మ కృత్వా తతః త్యక్తుమిష్టమ్ ।
(౯) స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర ।
(౧౦) తన్నిర్వర్తకః సంస్కార-సమ్పాదకః ఆశ్రయభూతః యః ప్రాణః తద్విజ్ఞానం తదుపాసనం తత్సహితాని । ప్రాణోపాసనసహితాని కర్మాణి ।
(౧౧) ఫలకామనయా దేవాన్ యో యజతే సః శ్రేయాన్ ఉత ఆత్మశుద్ధ్యర్థమేవ యో యజతే సః ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్ ఇతి ప్రశ్నం కృత్వా ఆత్మయాజీ శ్రేయానితి నిరూపితం శతపథాఖ్యే శుక్లయజుర్వేదబ్రాహ్మణే ।
(౧౨) అన్యేన మృదాదిచూర్ణేన అన్యత్ భాణ్డాది సంస్క్రియతే ।
(౧౩) పతతి ఇత్యనేన పక్షివత్ మనః వేగేన స్వవిషయం పతతి ఇతి వ్యజయతే ।
(౧౪) ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే (౧౫౨౫ సేట్) నవమగణక్ర్యాదిః ఇష్ణాతి । ఇషితమ్ । ఆభీక్ష్ణ్యం పౌనఃపున్యం భృశార్థో వా । తద్విషయాయాం క్రియాయామ్ । ఇష గతౌ (౧౧౨౭ సేట్) చతుర్థగణదివాదిః ఇష్యతి । ఇషితమ్ । అత్ర ఇష (ఇషు వా) ఇచ్ఛాయాం (౧౩౫౧) షష్ఠగణతుదాదిః ఇచ్ఛతి । ఇష్టమితి । ఇషితం తు ఛాన్దసమ్ । తౌదాకస్య తీషసహలుభరుషరిషః (౭.౨.౪౮) ఇతి వికల్పేన ఇడ్విధానేఽపి యస్య విభాషా

(౬.౨.౧౫) ఇతి నిష్ఠాయాః ఇడ్-నిషేధేన ఇష్టమిత్యేవ రూపం స్యాత్ । (ఇట్ప్రయోగే తు గుణేన భవితవ్యమ్ । ఏషితవ్యమితి స్యాత్ తదభావః ఛాన్దసత్వాభిధానమితి ఆనన్దగిరిః । తస్య మతే వేట్ । అన్విష్టమన్వేషితమితి ప్రయోగద్వైవిధ్యోపపత్తయే ।
(౧౫) పాఠభేద - అభ్యగ్రదుఃఖే ఇతి వా ।
(౧౬) మనాదీనాం ప్రవృత్తిః చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ రథాదిప్రవృత్తివత్ ఇతి ప్రయోగః । హేతౌ అచేతనప్రవృత్తిత్వం అసిద్ధం మనసః చేతనత్వాత్ ఇతిశఙ్కావారణాయ మనాదీనామచేతనత్వమాహ ।
(౧౭) యథా రాజ్ఞః భోజనే ప్రవృత్తిర్భవతి చకోరపక్షిణః సన్నిధిమాత్రేణ । చకోరస్యాయం విశేషః యత్ విషసంయుక్తాన్నం దృష్ట్వా తస్య నేత్రే వర్ణవికారో భవతి ।
(౧౮) ఇన్ద్రియాణాం హి ప్రకరణమిదమ్ ।
(౧౯) శబ్దగ్రాహకత్వసామర్థ్యప్రదమ్ । అనేన శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యత్వం నిరస్తమ్ ।
(౨౦) అర్థః ప్రయోజనమ్ । కరణస్య కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదితి భావః ।
(౨౧) తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదౌ ఆత్మబుద్ధిః సన్త్యక్తవ్యా ఇతి శేషః ।
(౨౨) చైతన్య-జ్యోతిషా దీపితం అన్తరేణ అన్తఃకరణం స్వ-విషయ-సజకల్పాధ్యవసాయాది-సమర్థం న హి స్యాదిత్యన్వయః ।
(౨౩) సః, ప్రాణః ఇతి శబ్దద్వయమస్తి ప్రథమాయామ్ ।
(౨౪) శ్రోత్రాదీన్ద్రియ-ప్రస్తావే ఘ్రాణప్రాణస్య నను యుక్తం గ్రహణం ఇతి పాఠభేదః ।
(౨౫) ఘ్రాణప్రాణస్య ఇతి వా । (ఘ్రాణాత్మకప్రాణస్య ఇత్యర్థః ।
(౨౬) శ్రుతేః ఏవం మననం తు కుతోఽవగమ్యతే తత్రాహ - సర్వస్యైవ ఇతి । (కేనేషితమిద్యాద్యుపక్రమస్థప్రశ్న ఏవ గమకః అత్ర ।) । ఇన్ద్రియమాత్రోక్తౌ హి ప్రాణవ్యాపారః అనన్యశేషః ఆపద్యేత ఇతి భావః ।
(౨౭) జ్ఞాత్వా విముచ్యతే ఇతి వా పాఠః ।
(౨౮) నిమిత్తత్వం అర్థః అభిధేయం యస్యేతి విగ్రహః ।
(౨౯) సఙ్క్షేపేణోక్తం వివృణోతి - విక్రియేతి ।
(౩౦) తద్యదధీనం స ఆత్మా ఇతి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యుక్త్యా శ్రోత్రస్య శబ్దావభాసకత్వేన ఆత్మా ఉపలక్ష్యతే ఇతి శేషః ।
(౩౧) క్షత్రస్యాపి నియన్తృ, ఉగ్రాదప్యుగ్రమ్ । (బృ.భా. ౧.౪.౧౪) (బలవదపి క్షత్రం మర్యాదాం నాతిక్రామతి ధర్మేణ నియమితత్వాత్ ।
(౩౨) యేన ఆత్మనా సంయోగాత్ సాన్నిధ్యరూపాద్ అనిత్యం శబ్దాద్యుపలబ్ధృత్వం యత్ర శ్రోత్రాదౌ ప్రతీయతే తత్కరణమిత్యర్థః । ఉపలబ్ధృత్వమితి కరణస్యైవ సతః స్వవ్యాపారే కర్తృత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

(౩౩) ప్రథమా, ద్వితీయా చ ।

(౩౪) శ్రోత్రాదేః శబ్దాద్యుపలబ్ధౌ నిమిత్తమ్ ।

(౩౫) తాదాత్మ్యేన అధ్యారోపితో యోఽనవబోధనిమిత్తః అజ్ఞాననిమిత్తః బుద్ధ్యాదిః సంసారః తతః మోక్షణం తాదాత్మ్యాధ్యాస-నివృత్తిః దృష్టం ఫలం (జీవన్ముక్తిః) ।

(౩౬) అనారభ్యమాణే ఇత్యర్థః । ప్రతిసన్దధతే - సంయోజయన్తి, ఆరభన్తే ఇతి యావత్ ।

(౩౭) సర్వ-కర్మారమ్భ-నిమిత్తాజ్ఞానస్య (సర్వేషాం యజ్ఞాదికర్మణాం యః ఆరమ్భః తత్ర నిమిత్తభూతం వర్ణాశ్రమ-వయోఽవస్థాద్యభిమాన-రూపమజ్ఞానం తస్య) తద్విపరీత-విద్యాగ్నినా విప్లుష్టత్వాత్ దగ్ధత్వాత్ ।

(౩౮) కర్మణామపి దగ్ధత్వమితి ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । కర్మణామనారమ్భే ఇతి వా పాఠః । తదా కర్మణాం “సమ్బన్ధః న ఉపపద్యతే” ఇత్యధ్యాహృతేన సమ్బన్ధః ।

(౩౯) అనాదిసంసారపరమ్పరయా అహం పూర్వం శరీరీ అభవం పశ్చాచ్చ భవిష్యామి ఇతి యః శరీరాదిప్రవాహః తత్సాతత్యం యత్ తస్య ప్రతిసన్ధానం ధర్మాద్యధికారిత్వాధ్యాసః కామాదిదోషకల్పనం చ ఏతదపేక్ష్య అధ్యారోపితో యో మత్యుః తద్వియోగాపేక్షయా అమృతత్వోక్తిః తేషామౌపచారికీ ఇత్యర్థః ।

(౪౦) స్వరూపవత్త్వాత్ ఇతి వా పాఠః ।

(౪౧) నను చక్షురాదివద్ వాగిన్ద్రియస్య (కర్మేన్ద్రియభూతస్య) స్వవిషయం ప్రతి గమనస్య అప్రసిద్ధేః అప్రసక్తప్రతిషేధోఽయం న వాగ్ గచ్ఛతి ఇత్యాశఙ్క్యాహ - వాచా ఇతి ।

(౪౨) విదితస్య అల్పాదిరూపత్వాదిత్యర్థః ।

(౪౩) ఇత్యుక్తత్వాద్ అహేయత్వముక్తం భవతి ఇతి యావత్ । ఏవమగ్రేఽపి ।

(౪౪) అవిదితస్య ఉపాదేయత్వముపపాదయతి - కార్యార్థం హి ఇతి ।

(౪౫) అవిదితాద్ అధి ఇత్యనేన బ్రహ్మణి ఉపాదేయత్వనిషేధాత్ వేదితుః ఆత్మనః స్వతః అన్యస్మై కస్మైచిత్ప్రయోజనాయ స్వతః అన్యత్ తద్బ్రహ్మ న ఉపాదేయం భవతి ఇత్యర్థః ।

(౪౬) నిర్వర్తితా ఇతి వా ।

(౪౭) అనుయోగః ప్రశ్నః । పరీత్యుపసర్గేణ తద్విపరీతతా బోధ్యతే । ప్రశ్నవిపరీతః ఇత్యర్థః । ఉత్తర ఇతి యావత్ । అప్రతిపత్తేః ఇతి హేత్వర్థే పఞ్చమీ । ఉక్తేఽపి తత్వే అప్రతిపత్తేః ఇతి పర్యనుయోగే హేతుః ఇత్యన్వయః । ఆచార్యేణ ఉక్తేఽపి తత్వే శిష్యస్య తత్ప్రతిపత్తిః నాసీత్ । అతః పునః ఉత్తరం దీయతే । తస్య వ్యాఖ్యానమేవ ద్వితీయవాక్యః ।

(౪౮) పరి అ అను అ యుజ్ అ సన్ అ ఆప్ - పర్యనుయుయుక్షా ।

(౪౯) ఆచార్య ఏవ శిష్యస్య పర్యనుయుయుక్షాకారణమాత్మనః ఇన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వం ఆహ ఇత్యర్థః । తథా చ న తత్ర ఇత్యాదినా ఆచార్య ఏవ నిర్విశేషస్య పూర్వముక్తమిన్ద్రియప్రేరకత్వం అవస్తుత్వాదాక్షిప్యతే ఇతి గమ్యతే ।

(౫౦) మనసోఽపి ఇన్ద్రియత్వముపాదాయ ఏవం వచనం స్యాత్ । (గీతా ౧౫.౭)

(౫౧) జ్ఞాతా ఏవ హి ఆత్మేత్యర్థః । అహమస్మి జానాన ఇతి జ్ఞాతర్యేవ ఆత్మత్వానుభవస్య సార్వలౌకికత్వాదితి భావః ।

(౫౨) నను అస్తు జ్ఞాతైవాత్మా । తతాపి ఏకం జ్ఞాతా ఆత్మా అపేరణాత్మనా జ్ఞాత్రా జ్ఞాయేతైవ ఇతి విదితాన్యత్వమసమ్భవి ఇత్యాశఙ్క్యాహ - సర్వాత్మకత్వాత్ ఇతి । సర్వం జ్ఞాతృజాతం ఆత్మా స్వరూపం యస్య తత్త్వాత్ । ఏకో దేవః, నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః జ్ఞాతుః భేదాభావాత్ । యుక్తిః - ఆత్మా విదితాన్యః జ్ఞాతృత్వాద్ వ్యతిరేకేణ ఘటవత్ । విదితాన్యత్వే శ్రుతిః - స వేత్తి ।

(౫౩) అభివ్యక్తనామరూపం కార్యమేవ ఇత్యర్థః ।

(౫౪) అనల్పమవిరోధమిత్యాది । ఏవమేవ పదార్థశోధనం జిజ్ఞాసునా కర్తవ్యమితి దర్శితమ్ ।

(౫౫) అపేక్షాం వినైవ సమ్పన్నత్వాదిత్యర్థః ।

(౫౬) అభివ్యక్తౌ ।

(౫౭) నను స్వరూపాభివ్యక్తౌ స్వరూపం తావదపేక్ష్యతే ఏవాన్తరేణ తు స్వరూపం కస్యాభివ్యక్తిః స్యాదితి ప్రదీపస్య స్వరూపం చ ప్రకాశ ఏవ తతః ప్రదీపస్య స్వరూపాభివ్యక్తౌ ఆగతైవ ప్రకాశాపేక్షా ఇత్యత ఆహ - అపేక్షితోఽపి ఇతి ।

(౫౮) న కేవలం ఆత్మనో విజ్ఞానస్వరూపత్వాద్ విజ్ఞానాన్తరస్య ఆనర్థక్యం స్యాత్, కిం తర్హి నాస్త్యపి విజ్ఞానాన్తరం యదపేక్ష్యతే ఇత్యర్థః ।

(౫౯) జ్ఞానాద్విపరీతం విపరీతజ్ఞానం రాజదన్తాదిత్వాత్ విపరీతమ్ । అజ్ఞానమిత్యర్థః ।

(౬౦) ప్రత్యక్షేణ శ్రుత్యా (జ్ఞానార్థజ్ఞానం వదన్త్యా శ్రుత్యా) చ విరోధః ఇత్యర్థః ।

(౬౧) సాక్షీత్యర్థః । తథా చ సాక్షిత్వమేవ తస్య పరమార్థరూపం తచ్చ చిన్మాత్రత్వమేవ పర్యవసితం సాక్షిత్వవ్యపదేశస్యాపి సాక్ష్యతాపేక్షత్వాదితి బోధ్యమ్ ।

(౬౨) ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః (బృ. ౩.౪.౧)

(౬౩) నిత్యవిజ్ఞానరూపస్య ఆత్మనః సన్నిధౌ తదాభాసాః ప్రత్యయాః విజ్ఞానశబ్దవాచ్యాః ఆవిర్భవన్తి తిరోభవన్తి చ । తైరనిత్యవిజ్ఞానాత్మా ఆభాతి । యో జీవః సుఖీ దుఃఖీ ఇత్యాదిభిర్విశేషణైః యుక్తః అభ్యుపగమ్యతే లౌకికైః సః ।

(౬౪) నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపాద్ భిన్నే జీవాత్మని ।

(౬౫) బుద్ధ్యాదయ ఏవ బుద్ధ్యాదీనాం వా కర్తృత్వాదయోఽనిత్యాః ధర్మాః ఇత్యర్థః ।

(౧౬) తత్ర - బోధస్వరూపే ఆత్మని ఇతి విషయసప్తమీయమ్ । ఆత్మవిషయౌ ఏవ బోధాబోధౌ యుక్తౌ ఇత్యర్థః ।
(౧౭) అన్యస్మిన్ అహఙ్కారాదౌ నిమిత్తత్వాత్ ।
(౧౮) అన్యత్ర - పటాదివిషయేషు, అనిత్యౌ ఇవ ఉపచర్యేతే ఇతి సమ్బన్ధః । తథా వ్యవహారే హేతుం దర్శయతి - భావాభావయోః ఇతి । విషయసద్భావాసద్భావౌ ఏవ తత్ర నిమిత్తమిత్యర్థః । అనాత్మని బోధవిషయత్వ-తదభావయోః అనిత్యత్వాత్, విషయప్రకాశాప్రకాశాపేక్షయా ఆత్మని బోధాబోధౌ అనిత్యౌ ఇవ ఉపచర్యేతే యథా నిత్యోష్ణః అపి అగ్నిః విషయాపేక్షయా ధక్ష్యతి ఇతి అవిషయవద్ ఉపచర్యతే ఇతి భావః ।
(౧౯) స్వమ్ । అన్యప్రకాశానపేక్షః ఇత్యర్థే వా ప్రయోగః । అథవా యథా ఆదిత్యప్రకాశస్య నిత్యత్వేఽపి ప్రకాశయిష్యతి ఘటమితి ఘటనిమిత్తం ప్రకాశే అనిత్యవోపచారః తద్వద్ ఆత్మనః బోధస్య నిత్యత్వేఽపి అధ్యారోపాపేక్షయా ఉపదేశః ।
(౨౦) అబోధకర్తృత్వం - బోధకర్తృత్వాభావః ఇతి ।
(౨౧) ముఖ్యబోధావిషయత్వాత్ ।
(౨౨) అభిన్నయోః ఉపర్యధోభావానుపపత్తేః ।
(౨౩) ఆత్మా ఇతి శేషః ।
(౨౪) హస్తాదినా ఏవ హస్తాది ఇత్యర్థః ।
(౨౫) అతః - అవిషయత్వాత్ । అన్యస్యాపి - ఇన్ద్రియాదేరపి ।
(౨౬) ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేశ్చ ।
(౨౭) జిహ్వామూలః, హృదయం, కణ్ఠః, మూర్ధా, దన్తః, నాసికా, ఓష్ఠౌ, తాలు చ ।
(౨౮) కరణాభివ్యఙ్గ్యః ।
(౨౯) కాదయో మావసానాః ।
(౩౦) య-ర-ల-వాః ।
(౩౧) శ-ష-స-హాః ।
(౩౨) స్ఫోటాఖ్యాయాః వాచః వ్యఞ్జకవర్ణోపాధిభేదేనోక్తం నానాత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి - మితమిత్యాదినా । నియతాక్షర-పాదావసానాః గాయత్ర్యాది-చ్ఛన్దో-విశిష్టా మన్త్రాః (ఋగ్వేదః) ।
(౩౩) అనియతాక్షర-పాదావసానాని వాక్య-రూపాణి (యజుర్వేదః) ।
(౩౪) పాఞ్చ-భక్తికం చ సాప్త-భక్తికం చ స్తోభాది-గీత-విశిష్టం (సామవేదః) ।
(౩౫) వాక్ సత్యం వా అనృతం వా భవతి । వికారః వివర్తః ।

(౮౬) తచ్చక్షుః పురుషే యేన స్వప్నే పశ్యతి (ఐ.భా. ౨.౧) ఇతి ఏతదాకారస్థం దృశ్యతే ।

(౮౭) ఇత్యుక్త్యా ఏవ ఆత్మనో బ్రహ్మత్వే ప్రతిపాదితే అనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వమర్థాత్ సిధ్యత్యేవ ఇతి తదేవం, నేదం ఇత్యనయోః వాక్యయోః పౌనరుక్త్యమాపన్నం తత్రాహ ।

(౮౮) విధిరత్యన్తమప్రాప్తే నియమః పాక్షికే సతి । తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తే పరిసఙ్ఖ్యేతి కీర్త్యతే (తన్త్రవా.సూ.౧.౨.౪౨) ఇతి । పక్షే ప్రాప్తస్య అప్రాప్తాంశపరిపూరణో విధిర్నియమః । నిరుపాధిక ఆత్మా బ్రహ్మ ఇత్యద్వైతినాం మతిః । ద్వైతినాం చ సోపాధిక ఈశ్వరాదిః బ్రహ్మ ఇతి జ్ఞానమ్ । ఏవం చ ఆత్మనః తథా అనాత్మనః ఈశ్వరాదేః ఉపాస్యస్య చ బ్రహ్మత్వే ప్రాప్తే నేదమితి అనాత్మనః అబ్రహ్మత్వే అభిహితే ఆత్మైవ బ్రహ్మ ఇతి నియమ్యతే । ఆత్మనః బ్రహ్మత్వే యా పాక్షిక్యప్రాప్తిరాసీత్ సాఽపగతా । తథా చ అప్రాప్తాంశపరిపూరణాద్ నియమః సిధ్యతి ।

(౮౯) నేదమిత్యత్ర నిషేధార్థస్య ప్రాధాన్యాద్ నిషేధఫలకః పరిసఙ్ఖ్యా లబ్ధప్రసరేత్యభిప్రేత్య పునరాహ - అన్యేతి । ద్వయోః నిత్యప్రాప్తౌ ఏకస్య నివృత్తిఫలకో విధిః పరిసఙ్ఖ్యా । సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ ఇతి శ్రుత్యా ఆత్మన్యనాత్మన్యపి ద్వయోః యుగపద్ బ్రహ్మబుద్ధౌ ప్రాప్తాయామనాత్మన్యనుపాస్యే బ్రహ్మబుద్ధిం నిరాచికీర్షుః శ్రుతిరాహ - నేదమితి । తథా చ అత్ర పరిసఙ్ఖ్యా పదం లభతే ।

(౯౦) మన్త్రైః క్రియమాణానువాదః । వాగాద్యవిషయత్వ-తత్ప్రకాశకత్వయోః అనువాదః ఇత్యర్థః ।

(౯౧) అభిధేయప్రకాశనసామర్థ్యమ్ । వాచః అభిధానస్య వా యదభిధేయప్రకాశకత్వమస్తి తద్ బ్రహ్మణః ఏవ ।

(౯౨) గ్రహీతుమిచ్ఛా । గ్రహణం చ అత్ర జ్ఞానార్థే । జిజ్ఞాసామిత్యర్థః ।

(౯3) ఇతరబోధాయ యత్నం మా కార్షీః ఇత్యర్థకేన లక్షణయా విద్ధీతి పదేన వేదాచార్యో బుభుత్సుం ఇతరబోధయత్నాద్ నివర్తయతి ఇత్యాహ - విద్ధీతి ।

(౯౪) నను మా తావద్ ఇతరబోధాయ కారి యత్నః బ్రహ్మబోధాయ తు తదుపాసనయత్నోఽపేక్షతవ్యః ఏవ । న ఇత్యాహ - నేదమితి । శద్ధధియః సర్వేన్ద్రియప్రయత్నోపరమే యః స్వాభావికః చిత్తాకారః స ఏవ బ్రహ్మబోధ ఇతి భావః । (అనేన నిరోధః నిరస్తః యత్నసాధ్యత్వాత్తస్య।)

(౯౫) మనుతేఽనేన ఇతి వ్యుత్పాదనాద్ మననక్రియాం ప్రత్యేవ మనసః కరణత్వం న తు రూపాదిదర్శనాదిక్రియాం ప్రతి ఇత్యాశఙ్కాం వారయితుమాహ - సర్వకరణేతి । సర్వేన్ద్రియసహకారిత్వేన ఇన్ద్రియక్రియాసామాన్యం ప్రతి కరణమితి యావత్ । తత్ర హేతుమాహ - సర్వవిషయేతి । సర్వేన్ద్రియవిషయజ్ఞానే జననీయే తత్సమ్బన్ధాపేక్షత్వాదితి

యావత్ ।
(౯౬) మనసః కరణలక్షణముక్త్వా శ్రుతిముఖేన స్వరూపం దర్శయతి - కామ ఇత్యాదినా ।
(౯౭) లోకః ఇతి శేషః ।
(౯౮) అవభాసకత్వాత్మక-నియన్తృత్వాత్ । అభేదార్థా తృతీయా । చైతన్యజ్యోతిషః ఇతి శేషః ।
(౯౯) స్వభాస్యం సర్వం ప్రతి ప్రత్యగాత్మైవ చైతన్యమితి స్వాత్మని తస్మిన్ న అన్తఃకరణం ప్రవర్త్తతే ఇత్యర్థః ।
(౧౦౦) తేన అన్తఃస్థేన జ్యోతిషా... సామర్థ్యమ్ । అథవా పఞ్చమ్యర్థే తృతీయా । యస్మాద్ అన్తఃస్థేన...సామర్థ్యం తస్మాత్ సవృత్తికమ్ ।
(౧౦౧) కరణాని ।
(౧౦౨) యత్ సర్వకరణానామవిషయం యేన నిత్య-విజ్ఞాన-స్వరూపావభాసతయా తాని (ఇన్ద్రియాణి) సవ్యాపారాణి సవిషయాణి అవభాస్యన్తే ఇత్యన్వయః ।
(౧౦౩) సంయుక్తేన చక్షుషా ఇతి పూర్వత్ర సమ్బన్ధః ।
(౧౦౪) చక్షురిన్ద్రియస్య ఏకత్వేఽపి అన్తఃకరణవృత్తిభేదాత్ చక్షుర్వృత్తయోఽపి భిన్నాః । తాః చాక్షుషవృత్తీః ।
(౧౦౫) భిన్నాః సమ్భిన్నాః సంయుక్తాః । నానేతి వా ।
(౧౦౬) యేన ఆత్మజ్యోతిషా లోకః చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతి విషయీకరోతి । As one cannot see the eyes it means the acts of seeing ।
(౧౦౭) శ్రోత్రమిదమితి శ్రోత్రస్య ఇదమా నిర్దేశం స్ఫుటయతి - యత్ప్రసిద్ధమితి । యదిదం ప్రసిద్ధం శ్రోత్రం తద్యేన శ్రుతమిత్యర్థః ।
(౧౦౮) ప్రకాశితమ్ ।
(౧౦౯) సుష్ఠు వేదాహమితి మా గృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహాచార్యః... యదీత్యాది ఇతి వా పాఠః
(౧౧౦) వేదితుః స్వరూపమితి యావత్ ।
(౧౧౧) దభ్రమేవాపి ఇతి పాఠాన్తరమ్ ।
(౧౧౨) న ప్రతిపద్యతే ఇతి ।
(౧౧౩) అవిదితం బ్రహ్మ ఇతి వా పాఠః ।
(౧౧౪) దుర్బోధత్వాద్వస్తునః ఇత్యర్థః ।
(౧౧౫) కథం బ్రహ్మణః రూపం నాస్తి ఇతి మయా ఆక్షిప్యతే ఇతి యావత్ ।
(౧౧౬) పృథివ్యాదీనామిత్యాది న భవతి ఇత్యన్తం హేతువాక్యమ్ ।

(౧౧౭) యది (మనుష్యేషు) అధ్యాత్మం యది వా దేవేషు అధిదైవతం తదపి చ (ఉభయమ్) దహరత్వాద్ న నివర్తతే, ఉపాధి-పరిచ్ఛిన్నత్వహేతోః ఇత్యర్థః । యదధ్యాత్మం యదపి దేవేషు తదపి చ ఉపాధి-పరిచ్ఛిన్నత్వాద్ ఇతి వా పాఠః ।

(౧౧౮) నిరఙ్కుశే స్వాతన్త్ర్యే ఇతి యావత్ ।

(౧౧౯) ఇతి ఆచార్యః మన్యతే ।

(౧౨౦) ఆధ్యాత్మికం మనుష్యేషు ఇతి త్వం ఇత్యస్య అయమర్థః ।

(౧౨౧) తదల్పమేవ ఇతి సమ్బన్ధః ।

(౧౨౨) నాహ ఇతి పాఠాన్తరమ్ । వాక్య-భాష్య-పాఠానుసారీ చ । న అహ ఇతి పదచ్ఛేదః । అహ ఇత్యేవార్థః నిపాతః ।

(౧౨౩) అగర్జనో హి మన్దబుద్ధిః అసౌ మౌనావలమ్బనాద్ ఇత్యాచార్యస్య బుద్ధిః స్యాత్ తన్నిరసనార్థమిత్యర్థః ।

(౧౨౪) ఇత్యాచార్యబుద్ధిసంవాదే సతి అర్థాన్తరానభిధానే సతి ఇత్యర్థః ।

(౧౨౫) తద్బ్రహ్మ న వేద ఇతి చ నైవ మన్యే ।

(౧౨౬) తత్ర హేతుమాహ - అవిదితేతి । అవిదితాదధి ఇత్యాగమేన బ్రహ్మణోఽవిదితత్వస్య నిషేధాత్ ।

(౧౨౭) యో నః అస్మాకం మధ్యే స ఏవ తద్ బ్రహ్మ వేద నాన్యః । ఉపాస్య-బ్రహ్మ-విత్త్వాద్ అతోఽన్యస్య యథా అహం వేద ఇతి । ఇతి వా పాఠః ।

(౧౨౮) విజానతాం మతం కిమ్? అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మ ఇతి, విదితాదన్యద్ బ్రహ్మ ఇతి । అవిజానతాం మతం కిమ్? మయా బ్రహ్మ విజ్ఞాతం ఇతి । కథం విజ్ఞాతమ్? ఉపాధిమిశ్రితత్వేన ।

(౧౨౯) యస్మాద్విదితవతాం అమతం తస్మాద్ అజ్ఞానాం మతం ఇతి హేత్వర్థః । వా। భా - అవిజ్ఞాతమ్...తదేవ జ్ఞానమ్ ।

(౧౩౦) ఆచార్యపరమ్పరోపదేశః ఆగమః తన్మాత్రప్రధానేన ।

(౧౩౧) యద్ బ్రహ్మ విదితాదన్యద్ ఉక్తం వాగాదీనామగోచరత్వాత్, మీమాంసితం చ అనుభవోపపత్తిభ్యాం తత్ తథైవ జ్ఞాతవ్యమితి అన్వయః ।

(౧౩౨) ఇతి ప్రత్యాయనార్థం ఇతి శేషః ।

(౧౩౩) పూర్ణతయా నిశ్చితత్వాత్ । జ్ఞాతుమనవశిష్టత్వాదితి వా ।

(౧౩౪) సర్వతః కార్యాభావః ఇతి - ఇహ వా పరత్ర వా ఫలాయ కర్తవ్యాభావః ఇత్యర్థః ।

(౧౩౫) కర్తృత్వాద్యధ్యాసనివృత్తిః ఇతి వా । కార్యస్య ప్రపఞ్చస్య అభావః మిథ్యాత్వనిశ్చయః ఇతి వా । అనిష్టత్వాదితి వా పాఠః ।

(౧౩౬) కార్యకారణభావస్య స్థితత్వాత్ ।

(౧౩౭) అజ్ఞైః విదితం బ్రహ్మ సవికల్పమేవ భవతి ।
(౧౩౮) ఉక్తశఙ్కానివృత్త్యర్థమ్ ।
(౧౩౯) విక్రియా ఆత్మా స్వరూపం యస్య । వికారవాన్ ।
(౧౪౦) బోధగుణస్య ఉత్పత్తివినాశవత్వేఽపి తదాశ్రయ-ద్రవ్యభూతస్య ఆత్మనః యథావద్ అవస్థితత్వాత్ స నిర్వికార ఏవేతి భావః ।
(౧౪౧) "ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ" (ఐ. ౩.౧.౩) ఇత్యాదిపదాత్ ।
(౧౪౨) స్మృతిరితి జ్ఞానాదేః ఉపలక్షణమ్ । స్మృతేః ఉత్పత్తిః నియమశ్చ తయోః అనుపపత్తిః ।
(౧౪౩) స హి శ్రుతిస్మృత్యనుకూలో భవతి ఇతి వర్ణయితుః అభిప్రాయః ।
(౧౪౪) పూర్వవాక్యోక్తముపపాదయతి - బుద్ధీత్యాది ।
(౧౪౫) ఇత్యర్థకో వ్యవహారః । తమేవ దర్శయతి - ఆత్మన్యేవేతి ।
(౧౪౬) ఆత్మనైవాత్మానం పశ్యతి ఇతి వా ।
(౧౪౭) ప్రమాణవృత్తినిరపేక్షః ।
(౧౪౮) అనాత్మప్రాప్తిః ।
(౧౪౯) యదవిద్యయా అనాత్మత్వ-ప్రతిపత్తిః ఆత్మనః ఏవం మర్త్యత్వమ్ ।
(౧౫౦) న హి మృత్యుం అమారయిత్వా అమృతత్వం నామ సులభం, న చ అన్తరేణ తాదృశం బలం మారణం మృత్యోః ఇత్యాశయః ।
(౧౫౧) ముఖ్యామృతత్వలాభానుకూల-మృత్యవభిభవౌపయికబలాయ నావిద్యా అనుసర్తవ్యా తస్యాః తత్ర అసామర్థ్యాదిత్యాశయేనాహ - ధనేతి ।
(౧౫౨) మృత్యోరావిద్యకత్వాత్ ఆత్మవీర్యే సతి అవిద్యానవస్థానాత్ సుకరో వీర్యేణ యథోక్తేన మృత్యోరభిభవ ఇతి భావః ।
(౧౫౩) అమృతత్వౌపయికమృత్యుతరణానుకూల-వీర్యోత్పాదనే విద్యాయాః సహకార్యన్తరానపేక్షత్వాదితి యావత్ ।
(౧౫౪) మృత్యవభిభావకబలస్య విద్యయైవ లభ్యత్వాత్ ప్రతిబోధవిదితస్య మతత్వసాధకో హేతుః సూపపన్నః ఇత్యర్థః ।
(౧౫౫) ఆత్మనా వ్యాప్యత్వాదితి హేతుః ।
(౧౫౬) వ్యాప్తిం వ్యఞ్జన్ తయా వ్యాపకలబ్ధ్యుక్త్యా యథోక్తద్వారతాం స్ఫుటయతి - బౌద్ధా ఇత్యాదినా ।
(౧౫౭) ఆత్మవ్యాప్యత్వాత్ - వ్యాప్తిరిహ తాదాత్మ్యం తథా చ తాదాత్మ్యాపన్నత్వాదిత్యర్థః । తప్తలోహవదితి దృష్టాన్తానురోధాత్ ।

(౧౫౮) ప్రత్యగాత్మత్వేన బ్రహ్మణో విజ్ఞానమ్ । న విషయవిజ్ఞానం - విషయత్వేన బ్రహ్మణో విజ్ఞానమ్ ।
(౧౫౯) స్వాత్మ-స్వరూపత్వేన ఏవావస్థానం అమృతత్వం విన్దతే । స్వాత్మరూపతయా స్వాభావికమేవ అమృతత్వం విద్యయా విన్దతే న తయా ఉత్పాద్యం ఇత్యర్థః ।
(౧౬౦) ఆత్మనా స్వాభావికేన ఏవ అమృతత్వమ్ ।
(౧౬౧) బలాధికోఽపి హస్త్యాదిః అఙ్కుశాదివిద్యావతో హస్తిపకాదేః భృశం బిభేత్యేవ ఇతి సువ్యక్తం లోకే ।
(౧౬౨) యథా స్వప్నసగర్భాత్ స్వాపాత్ కేనచిన్మహతా శబ్దేన ఝటితి ప్రబోధితస్య సద్య ఏవ నిఃశేషస్వాప్నాభావోపలక్షితః ఆత్మా ఏవ విదితో భవతి । తథా తత్త్వమసీతి మహతా శబ్దేన గుర్వాదిప్రతిబోధితస్య ద్రాగేవ (quickly) కృత్స్నావిద్యా-తత్కార్యాభావోపలక్షితే బ్రహ్మ అనుభూయతే యేన బోధేన స బోధః ప్రతిబోధశబ్దార్థః తేనైవ విదితం బ్రహ్మ మతం భవతి ఇత్యర్థః ।
(౧౬౩) ముక్తివిలమ్బః ఏవాత్ర పూర్వస్మాద్విశేషః ।
(౧౬౪) సధర్మిణాం సముదాయో నికాయః ఇత్యమరః । ప్రాణ్యన్తర్గతసురాదిసజాతీయానాం సమూహేషు ఇత్యర్థః ।
(౧౬౫) శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తరూపమ్ ।
(౧౬౬) తద్విదితావిదితాభ్యామన్యదిత్యేవంరూపేణ ।
(౧౬౭) వేదనావేదనయోః ।
(౧౬౮) పూర్వం మనుష్యః అధికృతః ఇతి సామాన్యముక్త్వా సమ్ప్రతి బ్రాహ్మణాః ఇతి విశేషం బ్రువన్ వేదనభారం (నావేదీత్ చేత్ మహతీ ఘృణా ఇతి) నిక్షిపతి ।
(౧౬౯) సత్యం అవేదీత్ చేత్ సత్యమస్తి ఇత్యన్వయః ।
(౧౭౦) యేన జన్మసాఫల్యముచ్యతే ఇతి ।
(౧౭౧) ఇత్యస్య సమ్బన్ధః కథ్యతే ఇతి శేషః ।
(౧౭౨) ఉపనిషత్ - ఉపాస్తిః (రహస్యమ్) ।
(౧౭౩) తాదర్థ్యే చతుర్థీ । దేవానాం కృతే ।
(౧౭౪) వ్యావృత్తాః నివృత్తాః బాహ్యగోచరాః (ఘటాదివిషయాః) మిథ్యాప్రత్యయాః దేహాదిగోచరాభిమానాదిరూపాః యస్య తేనైవ అధికారిణా సాక్షాత్కర్తుం శక్యత్వాద్ బ్రహ్మణః ఇత్యర్థః ।
(౧౭౫) బ్రహ్మ హ దేవేభ్యః" ఇత్యత్ర ।
(౧౭౬) ఏతస్య జగత్సమ్బన్ధినః యే భోక్తారః ప్రాణినః కర్మాణి చ తేషాం విభాగజ్ఞః యః నిర్మాతా స ఏవ ఈశ్వరః ఇత్యర్థః । తస్య ప్రయత్నః పూర్వః యస్మిన్ జగతి ఏతాదృశం

విచిత్రం జగత్ భోక్తృకర్మవిభాగజ్ఞేన నిర్మితమ్ । యశ్చ అసౌ నిర్మాతా తస్య నిత్యత్వేన ప్రాకృతేషు అనన్తర్భావాద్ ఈశ్వరత్వం ఇతి భావః ।

(౧౭౭) ఆదినా ఆకాశాదిగ్రహణః । తథా చ ఆత్మనః రూపమాకాశాదిభ్యో విచిత్రం విలక్షణం (ఆకాశాదిరూపం చ ఆత్మవిలక్షణమ్) న చ ప్రయత్నపూర్వకమితి వ్యభిచారః (సాధ్యాభావే హేతోః ఉపస్థితిః) స్యాత్ ఇత్యర్థః । అనాదిరనిర్వాచ్యా మాయైవ వా ఆదిశబ్దగ్రాహ్యా । ఆత్మాకాశయోః తార్కికమతే నిత్యత్త్వమ్ ।

(౧౭౮) అచిన్త్యః ప్రభావః యస్య । గహనా కర్మణో గతిరితి భగవతా ఉక్తత్వాత్ ।

(౧౭౯) ప్రయోక్తృ అనపేక్ష్య కర్మ కర్తుః ఫలం జనయిష్యతి ఇతి న యుక్తమ్ । న హి ధనుః నిర్మాత్రా నిర్మితమేవ ధనుర్ధానుష్క-చోదనాం (ధనుర్ధారిప్రవృత్తిం) వినా ప్రహరణం భవతి ఇతి ప్రసిద్ధమేవ ।

(౧౮౦) స్వస్య స్వస్మాద్వా । ఆత్మనః౫.౧ (స్వస్మాత్) (కర్మణః) అన్యత్ ప్రయోక్తృ ఇతి పఞ్చమీ । ఆత్మనః౬.౧ (స్వస్య) (కర్మణః) అన్యత్ ప్రయోక్తృ ఇతి షష్ఠీ । స్వవ్యతిరిక్తమితి యావత్ ।

(౧౮౧) నను యథా శరీరే చర్మ కాలాన్తరేణ నిమిత్తం వినా వర్ధతే అపక్షీయతే చ శోఫస్ఫోటాదివికారం చ లభతే । న చ తత్ర కర్తుః శరీరిణః ఇచ్ఛాదినిమిత్తం భవతి । తద్వత్ కర్మవికారః నిర్నిమిత్తః ఏవ స్యాద్ (జగద్రూపం వికారం లభతే । అతో నాస్తి ప్రయోక్తుః అపేక్షా) ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి - న చ నిర్నిమిత్తం ఇత్యాదినా । నిర్నిమిత్తం ఆత్మ-సమవేతం (ఆత్మసమ్బద్ధమ్) తత్ కర్మ తదనిచ్ఛయా న వికరోతి చర్మవత్ ఇత్యన్వయః । చర్మవికారస్యాపి కర్మనిమిత్తకత్వాత్ (ఆతపవాయ్వాదినిమిత్తకత్వాత్) దృష్టాన్తాసిద్ధిః ఇతి భావః ।

(౧౮౨) చార్వాకమతే చత్వారి భూతాని సమ్భూయ శరీరముత్పాదయన్తి । కిణ్వాదిభ్యః (substance used to cause fermentation in the production of alcohol is called కిణ్వ) మదశక్తివత్ అచేతనేభ్యః అపి భూతేభ్యః చేతనోత్పత్తిః ఇతి । తన్మతస్య శ్రుతియుక్తివిరుద్ధత్వాదగ్రహణమ్ । పఞ్చభూతానాం జగదుత్పత్తేః సాధనభూతత్వాత్, సాధనానాం చ క్రియావసానే ఉపరతవ్యాపారవత్వాత్ చ ఇతి చార్వాక-కర్మవాదిపక్షయోః దూషణమ్ ।

(౧౮౩) శరీరాకారేణ పరిణతాని భూతాని న కర్తా భవితుమర్హన్తి కరణత్వాద్ లాఙ్గలాదివదితి భావః ।

(౧౮౪) భూతానాం కరణత్వం స్ఫుటయతి అనుభూతేతి । సవ్యాపారాణి ఇతి యావత్ । పరిత్యక్తాని - ప్రస్తుతవ్యాపార-పరాఙ్ముఖీకృతాని ।

(౧౮౫) కరణత్వేన అనుభూయమానస్యాపి కర్మాశ్రయత్వాభ్యుపగమే కర్తృత్వాపత్త్యా

నేదముపపద్యేత ఇత్యాశయేనాహ - న హి ఇతి ।
(౧౮౬) ఇతశ్చ భూతకర్మప్రయోక్తా చేతనోఽభ్యుపగన్తవ్యః ఇత్యాహ - భూతేతి । స్వతః - చేతనాధిష్ఠానమనపేక్ష్య ।
(౧౮౭) వాయోః చలనదర్శనాద్ భూతానామచేతనత్వేఽపి స్వతః ప్రవృత్తిః స్యాదితి ।
(౧౮౮) సిద్ధా నిశ్చితా ప్రమాణేన ।
(౧౮౯) సకాశాత్ ।
(౧౯౦) యా ఫలోదయ-సమయే ఏవ నష్టా భవతి ।
(౧౯౧) స్వయం, కర్షకః ఇత్యర్థః ।
(౧౯౨) యథోక్తనియమద్వయమనపేక్ష్య జాయమానమితి సముదాయార్థః ।
(౧౯౩) కాలాన్తరితా దృష్టఫలా వాగాదిక్రియా । కాలాన్తరదృష్టఫలసేవాది-సామ్యాతిక్రమం నార్హతి ఇత్యుక్తముపసంహరతి ।
(౧౯౪) సేవాఫలవద్ వ్యవహితఫలత్వాత్ దృష్టన్యాయానుసారేణ కర్మఫలస్య కల్పయితవ్యత్వాత్ ।
(౧౯౫) ఈశ్వరః ఫలదాతా ఉపపద్యతే ఇతి పూర్వత్ర అన్వయః ।
(౧౯౬) జీవేశ్వరయోః అభేదాత్ । సంసారిజీవేన అభేదాత్ సంసారధర్మాః సమ్భవేయుః ఇతి చేన్న । భేదస్య కల్పితత్వాత్ । న హి సర్పాభేదేఽపి తదాత్మభూతా రజ్జుః సర్పధర్మైః సంస్పృశ్యతే ।
(౧౯౭) సాక్షాద్ ద్రష్టరి సంజ్ఞాయాం (పా. ౫.౨.౯౧) సాక్షాచ్ఛబ్దోఽవ్యయమ్ । తస్మాదినిః ప్రత్యయో భవతి ద్రష్టరి వాచ్యే । సంజ్ఞాగ్రహణమిధేయనియమార్థమ్ । తస్మాదుపద్రష్టా ఏవ ఉచ్యేత న తు దాతా గ్రహీతా వా ।
(౧౯౮) నను ఏతదసఙ్గతమ్ । యావతోదాహృతాః సర్వా అపి శ్రుతయో జీవేషు ఉపపద్యమానాన్ ఏవ ధర్మాన్ దర్శయన్త్యః జీవాత్మ-పరమాత్మభేదమేవ వ్యఞ్జన్తి ఇతి చేద్ మైవమ్ । బ్రహ్మైవేదం సర్వం తత్త్వమసి ఇత్యాదిశ్రుతిస్వారస్యానురోధాత్ బిమ్బప్రతిబిమ్బయోః ఇవ కల్పితభేదమాత్రేణాపి విరుద్ధధర్మావభాసోక్తేః సమ్పన్నత్వాదితి ।
(౧౯౯) అన్యవిధ్యశేషత్వాత్ ।
(౨౦౦) ఇదం జగద్ భోక్తృకర్మవిభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకం భవతీతి అనుమానస్య ఉక్తత్వాత్ ।
(౨౦౧) కర్మణః ఇతి శేషః ।
(౨౦౨) సేవకేనేతి సేవకస్య సేవయా । సేవయా యథా సేవ్యబుద్ధౌ సంస్కారః ఉత్పద్యతే తథా ।

(౨౦౩) నను సేవ్యబుద్ధివత్ సేవకేన ఇతి విషమోపన్యాసః । సేవ్యస్య హి సేవకసన్నిధానాద్ భవేద్ ఇయం బుద్ధిః అనేన అహం సేవితః ఇతి । ఈశ్వరస్తు కథం విద్యాద్ అనేన అహమిష్టః ఇతి । అత ఈశ్వరం విశినష్టి - సర్వజ్ఞేతి । స హి నిత్యం సర్వసన్నిహితః । ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశే ఇతి స్మృతేః ।
(౨౦౪) ఉక్తమర్థం నిగమయతి - అపి చ ఇతి । తథా చ ఇత్యర్థః ।
(౨౦౫) జ్ఞానాదిలక్షణభేదాదిత్యత్ర లక్షణభేదాదితి యదుచ్యతే తన్న సఙ్గతం లక్షణభేదస్య అద్వైతిమతే అస్వీకృతత్వాదిత్యాహ ।
(౨౦౬) యాదృశాః తార్కికైః ఉపగమ్యన్తే తాదృశాః । విలక్షణాః ఇత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం ఈశ్వరాద్ భిన్నలక్షణా ఇతి ।
(౨౦౭) స్వాభిమతం జీవస్వరూపం నిరూపయితుం తదఙ్గం ఈశ్వరస్వరూపమాహ - ఏక ఇత్యాదినా ।
(౨౦౮) బాహ్యః జీవః ।
(౨౦౯) చక్షురాదీనాం సమాహారః సఙ్ఘాతః తత్సన్తానః తత్పరమ్పరా తత్ర అహఙ్కారాది-విపరీత-ప్రత్యయ-ప్రబన్ధావిచ్ఛేదేన (అహఙ్కార-మమత్వాదయో యే విపరీతప్రత్యయాః తేషాం ప్రబన్ధస్య సాతత్యస్య యః అవిచ్ఛేదః తేన) లక్ష్యతే ఇతి తథా । యద్వా తదవిచ్ఛేదో లక్షణం ధర్మః యస్య ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తాదృశావిచ్ఛేదవానిత్యర్థః ।
(౨౧౦) నిత్యవిజ్ఞానేన విశేష్యభూతేన చైతన్యజ్యోతిషా అవభాసతే ఇతి తథా ।
(౨౧౧) బీజోఽవిద్యాది । బీజీ శరీరాది ।
(౨౧౨) అసత్త్వాత్ తురీయకల్పస్య నిషేధోక్తిరియం న పునః ఇత్యాదిః । బుద్ధ్యాది-ఇత్యాది-తృతీయోక్త్యనన్తరం యోజ్యా అర్థానురోధాత్ ।
(౨౧౩) శ్రుతియుక్తిభిః వాస్తవాభేదస్య ఏవ సిద్ధత్వాద్ ఔపాధికీ బన్ధమోక్షవ్యవస్థాపి అవిరుద్ధా ఇత్యుపసంహారవ్యాజేన ఆహ - తస్మాదిత్యాది ।
(౨౧౪) అజ్ఞానమాత్మావిద్యా బీజముపాదానం యస్య తస్య ఇత్యర్థః । నిమిత్తమాహ - నిత్యేతి । నిత్యవిజ్ఞానం బ్రహ్మచైతన్యమేవ అన్యద్ ఉపాదానాదతిరిక్తం నిమిత్తం యస్య తస్య ఇత్యర్థః ।
(౨౧౫) అజ్ఞానాఖ్యస్య బీజస్య వినివృత్తౌ సత్యాం ఇత్యన్వయః ।
(౨౧౬) బుద్ధ్యాద్యుపాధివిశిష్టస్య స్వరూపస్య । స్వరూపస్య బన్ధమోక్షౌ వక్తవ్యౌ । ఉభయోరప్యవస్థయోః అనువృత్తేః తస్య । స్వరూపస్య చ విశేషాభావే అవిద్యాతన్నివృత్తికృతౌ ఏవ బన్ధమోక్షౌ ఇత్యాయాతి ఇతి భావః ।
(౨౧౭) తద్ధైషామిత్యాదిః బ్రహ్మ-ప్రాదుర్భావవిషయః ఆమ్నాయః ।

(౨౧౮) యక్ష పూజాయామిత్యతః కర్మణి ఘఞ్ ఇత్యభిప్రాయేణాహ - యక్షం పూజ్యమితి । మహద్భూతం - మహత్ సత్త్వమ్ ।
(౨౧౯) తదుక్తం నిరుక్తే - అగ్నిః కస్మాత్? అగ్రణీర్భవతి ఇతి । (ఉత్తరషట్కే దైవతకాణ్డే చతుర్థపాదే) ।
(౨౨౦) తదుక్తం నిరుక్తే - జాతవేదాః కస్మాత్? జాతాని వేద ఇతి । (ఉత్తరషట్కే దైవతకాణ్డే పఞ్చమపాదే ౧) ।
(౨౨౧) ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్-దేశ్య-దేశీయరః ఇతి సూత్రేణ (పా. ౫.౩.౬౭) కల్పప్రత్యయః । కిఞ్చిత్ న్యూనః సర్వజ్ఞః సర్వజ్ఞకల్పః । ఈశ్వరః జాతం వా న జాతం వా సర్వం జానాతి ఇతి సర్వజ్ఞః । స ఏక ఏవ ।
(౨౨౨) ఆత్మని మహత్వాభిప్రాయః ।
(౨౨౩) పరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానస్య లిఙ్గమేతత్ ।
(౨౨౪) మహ పూజాయాం ఉణాది కన్ని ప్రత్యయః (౧.౧౫౬) హస్య ఘః వుగాగమశ్చ ।
(౨౨౫) అన్తర్ధౌ౭.౧ యేన అదర్శనమిచ్ఛతి (పా. ౧.౪.౨౮) ఇతి పఞ్చమీయమ్ । వ్యవధానమన్తర్ధిః । అన్తర్ధినిమిత్తం యేన అదర్శనమాత్మనః ఇచ్ఛతి తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి ।
(౨౨౬) ద్వాదశాదిత్యానాం మధ్యే జ్యైష్ఠమాసికః (మాసే భవః మాసికః) ఆదిత్యః ఇన్ద్రనామా స్మర్యతే । తదభిప్రాయేణాహ । మహాభారతే ధాతార్యమా చేతి ఆరభ్య ద్వాదశ నామాని దత్తాని । ఆదిత్యహృదయే చ ఇత్థం దృశ్యతే - అరుణో మాఘమాసే తు సూర్యో వై ఫాల్గునే తథా చైత్రే మాసి చ వేదజ్ఞో వైశాఖే తపనః స్మృతః । జ్యైష్ఠే మాసి భవేదిన్ద్రః ఆషాఢే తపతే రవిః । గభస్తిః శ్రావణే మాసి యమో భాద్రపదే తథా । ఇషే హిరణ్యరేతాశ్చ కార్త్తికే చ దివాకరః । మార్గశీర్షే తపేచ్చిత్రః పౌషే విష్ణుః సనాతనః । ఇత్యేతే ద్వాదశాదిత్యాః కాశ్యపేయాః ప్రకీర్త్తితాః ॥ ఇతి । వజ్రభృద్ ప్రసిద్ధః దేవరాట్ ।
(౨౨౭) బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే ఇతి దేవానాం ప్రస్తావే ఇన్ద్రపదం ఉక్త్వాన్యతరపరం న విరుధ్యతే ఉభయోః దేవత్వావిశేషాత్ ।
(౨౨౮) విద్యా స్త్రీరూపా సతీ ప్రాదురభూదిత్యన్వయః । స్త్రీరూపేతి సామాన్యోక్తేః విశేషే పర్యవసానమాహ - ఉమారూపిణీ ఇతి ।
(౨౨౯) ప్రకృతాయాః స్త్రియాః విద్యాత్వే సత్యేవ ఇతి ।
(౨౩౦) ఛాన్దసం ఇవశబ్దలోపం మత్వాహ - ఇవేతి ।
(౨౩౧) స్త్రీపదం లక్షితలక్షణయా విద్యాపరమిత్యాశయేనాహ ।
(౨౩౨) స్త్రీ విద్యా అత్ర వివక్షితా ఇత్యత్ర హేతుమాహ - అభిప్రాయోద్బోధహేతుత్వాదితి

। కిమిదం యక్షమితి చ ఇన్ద్రస్య అభిప్రాయః = విశయవిషయః ఇతి యావత్ । బోధహేతుత్వాత్ స్త్రీ అత్ర విద్యాబోధహేతుః । సత్త్వప్రధానా శక్తిః ఇత్యర్థః । (బోధః తదీయః సమ్యగ్బోధః) ।

(౨౩౩) అష్టావక్రేఽత్ర నిదర్శయితవ్యః । కేయూరా న విభూషయన్తి పురుషం హారా న చన్ద్రోజ్జ్వలా । న స్నానం న విలేపనం న కుసుమం నాలఙ్కృతా మూర్ధజాః । వాణ్యేకా సమలఙ్కరోతి పురుషం యా సంస్కృతా ధార్యతే క్షీయన్తే ఖలు భూషణాని సతతం వాగ్భూషణం భూషణమితి । వాక్ చ సరస్వతీ విద్యేతి యావత్ ।

(౨౩౪) ఏతదితి న విజయశబ్దస్య విశేషణమ్ । తథా చ బ్రహ్మణః ఏవ విజయే యూయం ఏవం మహీయధ్వమితి యోజనా ।

(౨౩౫) విద్యాయా ఏవోమాత్వే స్మృతిం ప్రమాణయతి - విద్యేతి । ఉమాసహాయం పరమేశ్వరం ప్రభుమితి కైవల్యస్మృతిమూలా స్మృతిః ।

(౨౩౬) వర్తన్తే అన్యేభ్యః ఉత్కృష్యన్తే ఇతి యావత్ ।

(౨౩౭) అన్తికబాఢయోః నేదసాధౌ (పా. ౫.౩.౬౩) । అజాద్యోః పరతః । అన్తిక ఇష్ఠన్ = నేద ఇష్ఠ ।

(౨౩౮) ప్రియతమత్వమేవ వాస్తవాన్తికతమత్వమ్, అప్రియస్య సమీపస్థస్యాపి దూరస్థకల్పత్వాత్ ఇత్యాశయేనాహ - ప్రియతమమితి ।

(౨౩౯) ప్రక్రమానురోధేణ వచనపరిణామః కార్యః ఇతి ।

(౨౪౦) జాత్యాద్యభావాద్ వస్తుతః సాదృశ్యాదిరహితస్య ।

(౨౪౧) ఉపమానేన కల్పనయా ।

(౨౪౨) తదుపమానం కిం ఇత్యన్వయః ।

(౨౪౩) వి ద్యుత లుఙ్ । అత్ర తు విద్యోతనం ఇత్యర్థః కల్ప్యతే ।

(౨౪౪) విద్యుతః తేజ ఇవ సకృద్ విద్యోతితవద్ బ్రహ్మ ఇత్యన్వయః ।

(౨౪౫) విద్యుతః విద్యోతనం ఇవ ఇతి ఇయతీ ఏవ ఉపాసనా ఇతి ప్రదర్శ్యతే ।

(౨౪౬) నిమిష్ స్వార్థే ణిచ్ చఙ్ లుఙ్ । (పా. ౩.౧.౪౮, ౭,౪,౯౪)

(౨౪౭) ఏతద్బ్రహ్మ ప్రతి మనః గచ్ఛతి ఇవ ఇత్యేవమనేన మనసా సాధకః ఏతద్బ్రహ్మ ఉపస్మరతి = ఉపస్మరేత్, ధ్యాయేదితి యత్ తదధ్యాత్మం (సామాన్యే నపుంసకమ్ । ఇతి యః ఆదేశః స ఆధ్యాత్మికః ఇతి యావత్।) ఇతి ఏకః అన్వయః । సఙ్కల్పశ్చ అభీక్ష్ణం బ్రహ్మవిషయః ఇతి చ అనేన మనసా ఉపస్మరేదితి యత్ తదధ్యాత్మమితి అపరః ।

(౨౪౮) యచ్చ ఇత్యస్మిన్ స్థానే యథా ఇతి వా పాఠః ।

(౨౪౯) యథా తోయోపాధికః భాస్వాన్ తోయస్య వీచ్యాదిభిః అభివ్యజ్యతే తత్ర ప్రతిబిమ్బమ్ । ఏవం మనఉపహితం బ్రహ్మ తత్ప్రత్యయైరేవ తత్సాక్షితయా అభివ్యజ్యతే

ఇత్యర్థః ।
(౨౫౦) సా చ అభివ్యక్తిః ధ్యానమపి అనుసరతి ఇత్యాహ - విషయీక్రియమాణమివ ఇతి । వస్తుతః సాక్షిత్వేన ఏవ అభివ్యజ్యమానమపి తం యథా యథా ఉపాసతే ఇతి న్యాయాద్ విషయీభవదివ ఆభాతి ఇతి భావః ।
(౨౫౧) ఉపాస్యతయా ఉపదిశ్యమానమ్ । ఉపాసనయా బుద్ధిమాన్ద్యాపగమే సతి సుగమం భవతి ఇతి ।
(౨౫౨) ఆధ్యాత్మికం తాదాత్మ్యం (అధ్యాసమ్) ఉరరీకృత్యాహ - గచ్ఛతి ఇవ ఇతి ।
(౨౫౩) అనేన సమీపవర్త్తిత్వేన మనసా స్మర్యమాణం (స్మరణవిషయం) అభీక్ష్ణం సఙ్కల్ప్యమానం మనసః ప్రత్యగ్రూపం బ్రహ్మ అహమస్మి ఇత్యధ్యాత్మోపాసనస్వరూపమ్ ।
(౨౫౪) ఆత్మానుగతిమన్తరేణ జడస్య మనసః స్మరణాదిపరిణామాసమ్భవాత్ తేషాం (ఉపస్మరణసఙ్కల్పాదీనాం) తల్లిఙ్గత్వం (బ్రహ్మలిఙ్గత్వమ్) ఇతి భావః ।
(౨౫౫) అత్ర మనసః అధ్యాత్మభూతమితి పాఠం సంయఞ్చం ప్రతిపద్యే । భూతం - స్వరూపమ్ ।
(౨౫౬) మనసః అధ్యాత్మభూతం బ్రహ్మ అహమస్మి ఇత్యేవముపాసితవ్యమిత్యర్థః ।
(౨౫౭) ఆత్మనః పరమప్రేమాస్పదత్వాత్ ।
(౨౫౮) తద్వనత్వగుణబోధకేన నామ్నా ఇత్యర్థః ।
(౨౫౯) ఉపలక్షణమిదమ్ । గుణవత్త్వేనాపి ఇతి ।
(౨౬౦) సమ్భజనం కర్మ యస్య ధాతోః సః । తత్కర్మణః । సమ్భజనార్థకః ।
(౨౬౧) పరోక్షత్వే సతి సమ్భజనీయత్వేన రూపేణ ఇత్యర్థః ।
(౨౬౨) తం యథా యథోపాసతే (ముద్గలశ్రుతిః) ఇత్యాదిశ్రుతేః ।
(౨౬౩) సమస్త-యజ్ఞానాం పరిసమాప్తౌ సూక్తవాకమన్త్రద్వారా దేవతానుమన్త్రణకర్మ క్రియతే । తత్ర యద్యపి సూక్తవాకే బహ్వ్యః దేవతాః నిర్దిష్టాః తథాపి ఆవాహిత-దేవతానుసారేణ మన్త్రాణాం వినియోగో భవతి ।
(౨౬౪) కర్మరూపో యః శేషః అఙ్గం సహకారీ వా తదపేక్షేత్యర్థః ।
(౨౬౫) పిప్పలాదోక్తివదేవ ।
(౨౬౬) బ్రాహ్మీం ఇతి శేషః ।
(౨౬౭) కుతో వక్ష్యతి ఇత్యత ఆహ - బ్రాహ్మీ నోక్తా ఇతి । బ్రాహ్మణానుష్ఠేయ-సాధనవిద్యా యతో నాధునా అవధ్యుక్తా ఇత్యర్థః ।
(౨౬౮) కా తర్హి అధునాఽవధి ఉక్తా ఇత్యత్రాహ - ఉక్తేతి । సాధ్యవిద్యైవ ఉక్తా ఏతావదిత్యర్థః ।

(౨౬౯) బ్రాహ్మ్యాః వక్ష్యమాణత్వాత్ ।
(౨౭౦) అబ్రూమ ఇతి తస్యై - ఇతి వా పాఠః ।
(౨౭౧) భక్తిద్వారా అన్తఃకరణశుద్ధిః భవతి । తస్మాద్ అర్థాః ప్రకాశన్తే ।
(౨౭౨) స చ తపాయత్తః ఏవ ఇతి భావః ।
(౨౭౩) ప్రతిష్ఠతే యాభ్యామ్ ।
(౨౭౪) ప్రథమపక్షే తపోదమకర్మణాం సహ వేదైః సాఙ్గైః ప్రతిష్ఠాత్వం, ద్వితీయపక్షే తపాదిత్రయస్య పాదత్వం వేదానాం తు సాఙ్గానాం శిరాదిత్వమితి విశేషః ।
(౨౭౫) సర్వాఙ్గాని ఇత్యనేన (అఙ్గపదేన వేదాఙ్గగ్రహణం విహాయ) శిరాద్యవయవ-గ్రహణే శిక్షాదీనాం గ్రహణం కథం అత ఆహ - అస్మిన్ ఇతి । వేదపదేన శిక్షాదిగ్రహణే యుక్తిమాహ - అఙ్గీని ఇతి ।
(౨౭౬) తదాయత్తత్వాదఙ్గానాం ఇతి వా పాఠః । యత్ర తిష్ఠతి తదాయతనమ్ ।
(౨౭౭) తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోకః న యేషు... ఇతి ।
(౨౭౮) ఉక్తాయాః ఏవ ఉపనిషదః సాధ్యత్వేన వక్ష్యమాణతపఃప్రభృతి-సాధన-విశిష్టత్వోక్త్యభిప్రాయాద్ వక్ష్యమాణత్వమ్ । అనన్తరం తపఃప్రభృత్యతిరిక్తాయాః ఉపనిషదః అనుక్తేః ఇత్యవధేయమ్ । (సాధనవిశిష్టసాధ్యత్వేన వక్ష్యమాణా ఇతి యావత్) । యద్వా వక్ష్యమాణతపఃప్రభృత్యఙ్గకలాపః ఏవ । అఙ్గినీ ఉపనిషద్ బ్రాహ్మీ । అఙ్గసమూహానతిరిక్తత్వాద్ అఙ్గినః । తదా చ సర్వం యథోక్తమిత్యస్య తపఃప్రభృత్యేవార్థః । అఙ్గినీత్వేన వక్ష్యమాణాయాః ఇతి యావత్ ।
(౨౭౯) ఆత్మజ్ఞానం ఆత్మోపాసనం చ తపఃప్రభృత్యపి ।
(౨౮౦) సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్, సర్వవిద్యావేద్యవస్తుజ్ఞాపకత్వాత్ వా । సర్వాసు విద్యాసు ప్రతిష్ఠా పూజ్యత్వముత్కర్షః యస్యాః తామ్, అధ్యాత్మవిద్యా విద్యానామిత్యుక్తేః । సర్వాసాం విద్యానాం ప్రతిష్ఠా పరిసమాప్తిః యత్ర తాం, సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ... ఇత్యుక్తేః కర్మణశ్చ విద్యోపలక్షణత్వాత్ ।
(౨౮౧) యన్న దుఃఖేన సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్ । అభిలాషోపనీతం చ ॥ స్వర్గపదవాచ్యమ్ । కిన్తు న సుఖాత్మకమ్ ।
(౨౮౨) ద్వితీయకల్పే (విద్యాయాః) తపాద్యఙ్గసమూహాత్మకతయా తపాదిరూపాం ఇత్యర్థః ।

Prepared by svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.coM

Kenopanishat with Shankarabhashya and Notes

pdf was typeset on August 28, 2025

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*